

Η ΟΡΟΛΟΓΙΑ ΤΩΝ ΧΕΙΡΟΓΡΑΦΩΝ
ΚΑΤΑ ΤΗ ΒΥΖΑΝΤΙΝΗ ΕΠΟΧΗ

ΜΕΡΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟ*

ΤΜΗΜΑ Ι
ΓΡΑΦΙΚΕΣ ΥΛΕΣ - ΓΡΑΦΙΚΑ ΥΓΡΑ - ΓΡΑΦΙΚΑ ΟΡΓΑΝΑ

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΡΩΤΟ

Η ΠΕΡΓΑΜΗΝΗ

Προεισαγωγικό σημείωμα. Μεγάλη στάθμη ή ποικιλία τῶν ὑλικῶν ποὺ χρησιμοποιήσαν οἱ ἄνθρωποι ἀπὸ τὴ στιγμὴ ποὺ κατὰ τὸπους διαμόρφωσαν ἀλφάβητο καὶ ἀργότερα μορφή γραφῆς, γιὰ νὰ ἐξυπηρετήσουν τίς πολλαπλές τους ἀνάγκες¹. Ἀπὸ τὰ ὑλικά αὐτὰ τὰ πιὸ σημαντικά γιὰ τὸν ἀρχαῖο καὶ μεσαιωνικὸ κόσμο ὑπῆρξαν ὁ πάπυρος, ἡ περγαμηνὴ καὶ τὸ χαρτί. Ἀπὸ τίς τρεῖς πάλι αὐτὲς γραφικὲς ὕλες γιὰ τὴ βυζαντινὴ ἐποχὴ βασικὲς ἦταν οἱ δυὸ τελευταῖες, καὶ γι' αὐτὸ στὴ μελέτη αὐτὴ θὰ ἐξεταστῇ ἡ ὀρολογία ποὺ ἀναφέρεται μόνον σ' αὐτές. Ὁ πάπυρος, παρὰ τὴν ἐπιβίωση καὶ τὴ σποραδική του χρῆση γιὰ ἀρκετὸ καιρὸ καὶ μετὰ τὴν ἐπικράτηση τῆς περγαμηνῆς, δὲν καλύπτει ὅλη

* Τὸ Α' Μέρος τῆς μελέτης αὐτῆς ἐξετάζει τοὺς ὄρους ποὺ προσδιορίζουν τὸ βιβλιοχειρόγραφο καὶ τὴ γραφὴ καὶ ἔχει παρουσιαστῆ ὡς doctorat de 3e cycle στὸ Πανεπιστήμιο τῶν Παρισίων τὸν Ἰούνιο τοῦ 1968. Ἡ ἐργασία, ποὺ ἡ δημοσίευσή της καθυστέρησε ὡς τώρα γιὰ λόγους τεχνικούς, ἐκδίδεται σύντομα ὡς Παράρτημα τῶν Ἑλληνικῶν. Περίληψή της ὑπάρχει στὸ Annuaire de l'École Pratique des Hautes Études, ἔτος 1968/1969, σ. 571-573. Ἔτσι εἶναι ἀδύνατο νὰ γίνουν παραπομπές στὸ Α' Μέρος τῆς ἐργασίας, ποὺ οὐσιαστικὰ μένει ἀδημοσίευτο· τὸ ἴδιο ἰσχύει, γιὰ τεχνικούς λόγους, καὶ γιὰ τὸ Β' Μέρος ποὺ θὰ δημοσιευτῇ σὲ συνέχειες ἀπὸ τίς στήλες τοῦ περιοδικοῦ αὐτοῦ.

¹ Ἀπὸ τίς συντομογραφίες ποὺ χρησιμοποιοῦνται οἱ πιὸ ἰδιόμορφες εἶναι: RR=M. Richard, Répertoire des Bibliothèques et des Catalogues de manuscrits grecs, 2e édition, Paris 1958. RR, Suppl. I=M. Richard, Répertoire... Supplement I (1958-1963), Paris 1964. Στὰ ἔργα αὐτὰ γίνονται παραπομπές γιὰ τὸν πλήρη τίτλο τῶν καταλόγων τῶν ἑλληνικῶν χειρογράφων.

1. Γιὰ τίς γραφικὲς ὕλες γενικὰ βλ. τὰ βοηθήματα ποὺ μνημονεύονται στὴ σ. 6 σημ. 2.

τὴν ἔκταση τῆς ἐποχῆς ποὺ μελετοῦμε¹. ἀκόμα, ἀπὸ ἀποψη περιεχομένου ὁ πάπυρος ἀνήκει στὴν περιοχὴ τῆς παπυρολογίας, ἐνῶ ἡ περγαμνὴ καὶ τὸ χαρτὶ στὴν περιοχὴ τῆς παλαιογραφίας, μὲ τὴ στενὴ τῆς ἔννοια, στὴν ὁποία πρωταρχικὰ ἐντοπίζεται ἡ ἔρευνα αὐτή.

Ἀρχίζουμε ἀπὸ τοὺς ὅρους ποὺ ἀναφέρονται στὴν περγαμνὴ, ἐπειδὴ ἡ χρῆση τῆς προηγεῖται χρονικά.

Τὸ δέρμα ὡς γραφικὴ ὕλη, ἀκατέργαστο στὴν ἀρχή, κατεργασμένο ἀργότερα, πρόσφερε ἀνεκτίμητη ὑπηρεσία στὴν πνευματικὴ ἱστορία τοῦ ἀνθρώπου. Ἡ περγαμνὴ, ὅπως εἶναι γνωστὸ, προέρχεται ἀπὸ δέρμα εἰδικὰ ἐπεξεργασμένο. Ὅλα τὰ προβλήματα ποὺ θέτει (παρασκευὴ, προέλευση, μαρτυρίες, πρῶτα κείμενα γραμμένα πάνω σ' αὐτή, κτλ.) ἀφοροῦν τὴν παλαιότερη ἐποχὴ καὶ ἔχουν ἐξεταστῆ μὲ λεπτομέρεια· γι' αὐτὸ περιορίζομαστε νὰ παραπέμψουμε τὸν ἐνδιαφερόμενο σὲ ἓνα ἀπὸ τὰ εἰδικὰ ἢ γενικὰ βοθηήματα γύρω ἀπὸ τὴν ἐλληνικὴ παλαιογραφία², ἀφοῦ σκοπὸς τῆς μελέτης αὐτῆς δὲν εἶναι νὰ ἀσχοληθῆ μὲ τὴν περγαμνὴ ὡς γραφικὴ ὕλη, ἀλλὰ μὲ τὴν ὁρολογία τῆς.

Γιὰ τὴν ἐποχὴ στὴν ὁποία περιορίζεται ἡ ἔρευνα, ἡ περγαμνὴ εἶναι, τὸ δίχως ἄλλο, ἡ πιὸ σημαντικὴ γραφικὴ ὕλη. Μετὰ τὸν βαθμιαῖο περιορισμὸ τοῦ παπύρου, καὶ ἰδιαίτερα μετὰ τὴν τελικὴ ἐξαφάνισή του, ἡ περγαμνὴ μένει γιὰ ἓνα διάστημα (περίπου 9ος - 11ος αἰώνας) ὁ μοναδικὸς σχεδὸν φορέας γιὰ τὰ φιλολογικὰ ἔργα³, γιὰ νὰ ἔρθῃ ὑστερότερα σὲ συναγωνισμὸ μὲ τὸ χαρτὶ,

1. Ἡ μελέτη αὐτή, παρὰ τὴν ἐνδειξὴ βυζαντινῆ ἐποχῆς ποὺ ὑπάρχει στὸν τίτλο τῆς, ἐκτείνεται κυρίως στὴν περίοδο τῆς μικρογραμμάτου γραφῆς (9ος - 15ος αἰ.), γιὰ λόγους ποὺ ἔχουν ἐκτεθῆ στὸν πρόλογο τοῦ Α' Μέρους.

2. Βλ. B. MONTFAUCON, *Palaeographia graeca...*, Paris 1708, 17 κ.έ. TH. BIRT, *Das antike Buchwesen in seinem Verhältniss zur Litteratur...*, Berlin 1959 (= 1882), 45 κ.έ. ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, *Kritik und Hermeneutik nebst Abriss des antiken Buchwesens*, München 1913, 280 κ.έ. W. WATTENBACH, *Das Schriftwesen im Mittelalter*, Graz 1958 (= ἐπανεκδ. τῆς 3ης ἐκδ., Leipzig 1896), 113 κ.έ. E. ΘΟΜΨΩΝΟΣ - Σ. ΛΑΜΠΡΟΥ, Ἐγχειρίδιον Ἑλληνικῆς καὶ Λατινικῆς Παλαιογραφίας, Ἀθῆναι 1903, 67 κ.έ. V. GARDTHAUSEN, *Griechische Palaeographie*, I, Leipzig 1911, 91 κ.έ. A. ΣΙΓΑΛΑ, Ἱστορία τῆς ἐλληνικῆς γραφῆς, Θεσσαλονίκη 1934, 154 κ.έ. C. WENDEL, *Die griechisch - römische Buchbeschreibung verglichen mit der des vorderen Orients*, Halle (Saale) 1949, 81 κ.έ. W. SCHUBART, *Das Buch bei den Griechen und Römern*, Dritte Auflage herausg. von E. PAUL, Heidelberg 1961, 100. R. DEVRESSE, *Introduction à l'étude des manuscrits grecs*, Paris 1954, 2-5 καὶ 11-16. B.A. VAN GRONINGEN, *Short Manual of Greek Palaeography*, Leyden 1963, 21. Βλ. ἀκόμα καὶ τὶς δύο εἰδικότερες μελέτες, ὅπου ὑπάρχει συμπληρωματικὴ βιβλιογραφία: W. L. USTICK, *Parchment and Vellum*, *Transact. of the Bibliogr. Soc.*, 16 (1935 - 1936) 439 - 443 καὶ C. J. LÜTHI, *Pergament, seine Geschichte, seine Anwendung*, Bern 1938.

3. Ἡ ἀποψη ὅτι ἡ ἐξαφάνισή τοῦ παπύρου ὀφείλεται στὴν ἐπικράτησιν τῆς περγαμνῆς δὲν φαίνεται πολὺ πειστικὴ, καὶ ἂς εἶναι διαπιστωμένο πῶς οἱ Χριστιανοὶ συγγραφεῖς προτιμοῦν

ἀνατολικὸ στὴν ἀρχὴ καὶ δυτικὸ κατόπιν. Τὸ χαρτί, ἐπειδὴ ἦταν πιὸ φθιγνόν, περιόρισε σοβαρὰ τὴ χρῆση τῆς περγαμνηνῆς, χωρὶς ὥστόσο νὰ κατορθώσῃ ποτὲ νὰ τὴν ἐκτοπίσῃ ὀλοκληρωτικὰ. Ἔτσι βλέπουμε τὴν περγαμνηνὴ νὰ χρησιμοποιοῦνται γιὰ ἓνα πολὺ μεγάλο χρονικὸ διάστημα, πού ἀπλώνεται περισσότερο ἀπὸ μιάμιση χιλιετηρίδα. Ἡ μακριὰ αὐτὴ ζωὴ της, ἡ μεγάλη ἀντοχὴ της στὸ χρόνον, καὶ πάνω ἀπ' ὅλα ἡ μεγάλη γεωγραφικὴ ἔκτασι τοῦ ἑλληνόγλωσσου χώρου, ὅπου ἐκτεινόταν ἡ χρῆση της, φαίνεται πὼς εἶναι οἱ λόγοι πού δικαιολογοῦν τὸ πλῆθος τῶν ὄρων μὲ τοὺς ὁποίους προσδιορίστηκε καὶ κυρίως τὴν πολλαπλότητα τῶν τύπων τοῦ κυριότερου ἀπὸ αὐτούς, τοῦ ὄρου *μεμβράνα*.

Οἱ λέξεις μὲ τις ὁποῖες δηλώθηκε ἡ περγαμνηνὴ, εἶναι ¹: *μεμβράνα* ἢ *μεμβράνη*, μὲ ὅλη τὴν ποικιλία τῶν μορφῶν πού θὰ δοῦμε ἀμέσως παρακάτω, *περγαμνη* ἢ *περγαμνηνόν*, *σῶμα*, *σωμάτιον*, *σωματῶον*, *διφθέρα*, *δέρμα*, *δέρις*, *ὄμην* καὶ *παλίμνηστον*.

Ὅπως διαπιστώνει κανεὶς ἀπὸ τὴν ἀπαρίθμηση αὐτῆ, σχεδὸν ὅλες οἱ λέξεις πού εἶχαν κάποια σχέση μὲ τὸ δέριμα ἔχουν χρησιμοποιηθῆ γιὰ τὴν ὀνομασία τῆς περγαμνηνῆς. Δὲν περιλαμβάνεται ἀνάμεσα σ' αὐτὲς τὸ *τομάριον* (σήμερα *τομάρι*), γιὰτὴ ἡ λέξι, μὲ τὴ σημασία τοῦ δέρματος, δὲν φαίνεται νὰ ἔχη προσδιορίσει τὴν περγαμνηνὴ ². Ὅσο γιὰ τὸν ὄρο *χάρτης*, πού κάποτε δήλωνε καὶ τὴν περγαμνηνὴ, θὰ γίνῃ γι' αὐτὸν λόγος παρακάτω.

Ἡ μελέτη τῶν λέξεων αὐτῶν θὰ ἀρχίσῃ ἀπὸ τὴ *μεμβράνα*, πού εἶναι ὁ πιὸ βασικὸς τεχνικὸς ὄρος· θὰ ἀκολουθήσῃ ἡ ἐξέτασι τῶν ἄλλων λέξεων μὲ τὴ σειρά πού ἀναφέρθηκαν. Πρέπει ὅμως ἀμέσως νὰ τονιστῇ πὼς ἡ χρησιμοποίησι τῶν περισσότερων ἀπὸ τις λέξεις αὐτὲς εἶναι περιορισμένη, μερικῶν μάλιστα θὰ λέγαμε καὶ εὐκαιριακῇ.

τὴν περγαμνηνὴ ἀπὸ ἀποστροφή στὸν εἰδωλολατρικὸ πάπυρο. Ἡ πραγματικὴ αἰτία τοῦ βαθμιαίου περιορισμοῦ τοῦ παπύρου ὡς τὴν τελικὴ του ἐξαφάνισι πρέπει νὰ ἀναζητηθῇ σὲ λόγους πιὸ ἀντικειμενικοὺς ἢ σὲ ἱστορικὰ γεγονότα. Ἄλλωστε σήμερα, ὕστερα ἀπὸ ἀνακαλύψεις φιλολογικῶν παπύρων, πού χρονολογικὰ φτάνουν ὡς τὸν 7ο-8ο αἰ., πιστεύεται πὼς ὁ πάπυρος χρησιμοποιοῦντο ὡς τὴν ἐποχὴ αὐτὴ ὄχι μόνον γιὰ ἔγγραφα καὶ ἐπιστολές, ἀλλὰ, ἔστω καὶ σποραδικὰ, καὶ γιὰ φιλολογικὰ κείμενα. Βλ. σχετικὰ W. WATTENBACH, *Schriftwesen*, 101-102. ΘΟΥΜΦΩΝΟΣ - ΛΑΜΠΡΟΥ, *Παλαιογραφία*, 64 - 65. Ἰδιαιτέρα Σ. ΚΟΥΡΕΑ, Ὁ Καισαρεὶας Ἀρέθας καὶ τὸ ἔργον αὐτοῦ, Ἀθῆναι 1913, σ. 111-112, καὶ τὴν ἐκτενῆ σημ. 1 στὴ σ. 112, ὅπου ἀνασκευάζονται οἱ ἀπόψεις τῶν Birt, Kenyon καὶ Gardthausen. Πρβ. καὶ W. SCHUBART, *Das Buch*, 96 καὶ 99.

1. Μερικοὶ ἀπὸ τοὺς ὄρους αὐτοὺς ἀναφέρονται (ἀσυστηματοποίητα ὅμως καὶ συχνὰ χωρὶς παραπομπὲς σὲ πηγές) σχεδὸν ἀπὸ ὅλα τὰ βοθηθήματα πού ἀναφέρθηκαν στὴν σ. 6 σημ. 2.

2. Ἡ λέξι *τομάριον* μὲ τὴ σημασία τοῦ μέρους ἔργου ἢ ἐγγράφου ἔχει ἐξεταστῇ στὸ Α' μέρος τῆς μελέτης αὐτῆς. Γιὰ τὴ χρῆσι της μὲ τὴ σημασία τοῦ δέρματος γιὰ στάχωση θὰ γίνῃ λόγος παρακάτω.

1. Ο ΟΡΟΣ MEMBRANA ΚΑΙ ΤΑ ΠΑΡΑΓΩΓΑ ΤΗΣ

Α. Ἐτυμολογία καὶ παράγωγα

Ἰδιαίτερες ἱστορικές συνθήκες στάθηκαν ἀφορμὴ ὥστε κατὰ ἓνα περίεργο παιγνίδι τῆς τύχης οἱ Ἕλληνες, γιὰ νὰ ὀνομάσουν τὴν περγαμηνή, νὰ χρησιμοποιήσουν τὴ λατινικὴ λέξη *membrana*, ἐνῶ οἱ Ρωμαῖοι μαζί με τὸ προῖόν νὰ δανειστοῦν καὶ τὴ λέξη *περγαμηνή* (*pergamena*) πού, καὶ ἂν ἀκόμα δὲν εἶναι ἑλληνικὴ, προέρχεται ὅμως ἀπὸ τὸν ἑλληνικὸ χῶρο καὶ ἔγινε τεχνικὸς ὅρος γιὰ τὴ δῆλωση τῆς περγαμηνῆς σὲ ὅλες τὶς σημερινὲς λατινογενεῖς εὐρωπαϊκὲς γλώσσες.

Ἡ λατινικὴ λέξη *membrana*¹, ἀπὸ ὅπου προῆλθε ἡ ἑλληνικὴ², εἶναι, φαίνεται, οὐσιαστικοποιημένο ἐπίθετο ἀπὸ παράλειψη κάποιου οὐσιαστικοῦ³. Στὰ ἑλληνικὰ πέρασε ὡς οὐσιαστικὸ ἢ *μεμβράνα* ἢ ἡ *μεμβράνη*⁴ καὶ ἔδωσε πολλὰ παράγωγα ἐπίθετα πού χρησιμοποιήθηκαν τὸ πιὸ πολὺ στὸ οὐδέτερο γένος, κάποτε ὅμως καὶ ὡς οὐσιαστικοποιημένα ἐπίθετα ἢ καὶ ὡς καθαρὰ οὐσιαστικά⁵. Ἀργότερα καὶ ἡ ἀρχικὴ μορφή *μεμβράνα* καὶ τὰ ἄλλα παράγωγα γνώρισαν διάφορα φωνητικὰ πάθη, πού μετὰ τὸ πέρασμα τοῦ χρόνου γίνονταν σοβαρότερα καὶ αὐξάναν περισσότερο τοὺς χρησιμοποιούμενους τύπους.

Οἱ ποικίλοι τύποι, πού προέκυψαν στὴν ἑλληνικὴ γλώσσα κατὰ τὴ βυζαντινὴ ἐποχὴ⁶, σύμφωνα μετὰ τὸ σχηματισμὸ τους κατατάσσονται στὶς παρακάτω τέσσερις βασικὲς ομάδες⁷:

1. Γιὰ τὴν παραγωγὴ τῆς λέξης *membrana* ἀπὸ τὸ *membrum* βλ. A. ERNOUT - A. MEILLET, *Dict. étym. λ. membrana* καὶ A. WALDE - J. B. HOFFMANN, *Lat. etym. Wört. λ. membrum*.

2. Ἡ λέξη *μεμβράνα* θὰ πολιτογραφήθηκε ἀρκετὰ νωρὶς στὰ ἑλληνικὰ, ἀφοῦ μαρτυρεῖται κιόλας ἀπὸ τὴ Β' πρὸς Τιμόθεον Ἐπιστολὴ τοῦ Ἀποστόλου Παύλου (βλ. παρακάτω σ. 12 καὶ σημ. 6).

3. Ὁ SCHWYZER π.χ. ὡς οὐσιαστικὸ πού παραλείφθηκε δέχεται τὸ *cutis*, ἀλλὰ μετὰ ἓνα ἐρωτηματικὸ (*membrana f. [scil. cutis?]*). βλ. τὴ μελέτη του *Griechische Nominalbildungen, Zeitschrift für vergl. Sprachforschung*, 63 (1936) 63, σημ. 1.

4. Ὁρθότερα θὰ ἔπρεπε νὰ γράφεται ἡ *μεμβράνα*, ὅπως ἄλλωστε καταχωρίζεται ἡ λέξη στὸ οἰκεῖο λῆμμα τοῦ λεξικοῦ τοῦ SOPHOCLES, γιὰτὶ στὰ λατινικὰ ἡ παραλήγουσα εἶναι μακρὰ (*membrāna*). Σὲ λίγες περιπτώσεις μαρτυρεῖται καὶ ὁ τύπος ἡ *μεμβράνη* (βλ. π.χ. τὴν αἰτιατικὴ τὴν *μεμβράνην* στὸ χωρίο ἀπὸ τὴν ἐπιστολὴ 106 τοῦ Πλανούδη [σ. 15]).

5. Βλ. σημ. 7.

6. Γιὰ μερικοὺς ἀπὸ τοὺς τύπους αὐτοὺς βλ. καὶ ΘΟΜΨΩΝΟΣ - ΛΑΜΠΡΟΥ, *Παλαιογραφία*, 68, πρόσθετη σημ. 2. T. W. ALLEN, *Notes on Greek Manuscripts in Italian Libraries*, London 1890, 34 καὶ σημ. 1 (RR 78). S. G. MERCATI, *Un testament inédit en faveur de St. Georges des Manganes*, REB 6 (1948) 44. Πρβ. ἐπίσης B. MONTFAUCON, *Palaeographia graeca*, 17 καὶ DU CANGE λ. *μεμβράνα* (στ. 902-903).

7. Μᾶς ἀπασχόλησε πολὺ τὸ πρόβλημα, ἂν οἱ τύποι τῶν τελευταίων ομάδων ἔπρεπε

<i>μεμβράνα</i>	<i>βεμβράνα</i>	<i>βεβράνα</i>
<i>μέμβρανον</i>	<i>βέμβρανον</i>	<i>βέβρανον</i>
<i>μεμβράϊνον</i>	<i>βεμβράϊνον</i>	<i>βεβράϊνον</i>
<i>μέμβρινον</i>	<i>βέμβρινον</i>	<i>βέβρινον</i>

Ἐάν προσέξῃ κανεῖς κάθετα τὶς ὁμάδες αὐτές, ὡς πρῶτο χαρακτηριστικὸ θὰ παρατηρήσῃ πῶς ἀρχικὰ ¹ καὶ στὶς τέσσερις ὑπάρχει ἓνας πληρέστερος τύπος, ποὺ ἀρχίζει ἀπὸ *μ* (*μεμβράνα*, *μέμβρανον*, *μεμβράϊνον*, *μέμβρινον*). Στὴ δευτέρη σειρά ἀκολουθοῦν οἱ τύποι ποὺ ἀρχίζουν ἀπὸ *β* (*βεμβράνα*, *βέμβρανον*, *βεμβράϊνον*, *βέμβρινον*) καὶ ποὺ προέρχονται ἀπὸ τοὺς προηγούμενους μὲ ἀφομοίωση τοῦ πρώτου *μ* πρὸς τὸ *β* ποὺ ἀκολουθεῖ (ἀναδρομικὴ ἢ προληπτικὴ ἀφομοίωση)². Στὴν τρίτη βρίσκονται οἱ τύποι ποὺ ἀρχίζουν πάλι ἀπὸ

νά καταχωρισθοῦν ὡς ἐπίθετα στὸ ἀρσενικό, ὅπως ἐπιβάλλει ὁ γραμματικὸς σχηματισμὸς τους, ἢ στὸ οὐδέτερο, ὅπως ἀπαιτεῖ ἡ χρῆση τους. Προτιμήσαμε τὸ δεύτερο, ποὺ εἶναι πιὸ σύμφωνο μὲ τὸ σκοπὸ τῆς μελέτης αὐτῆς. Μόνο ἐδῶ, ὅπου γίνεται σύντομη γραμματικὴ ἐξέταση, οἱ τύποι αὐτοὶ λαμβάνονται στὴν κανονικὴ τους μορφή· παντοῦ ἄλλοῦ παίρνονται στὸ οὐδέτερο.

Ὁ λόγος γιὰ τὸν ὁποῖον τὰ παράγωγα ἐπίθετα χρησιμοποιήθηκαν πιὸ πολὺ στὸ οὐδέτερο εἶναι πῶς ἡ λέξις, τῆς ὁποίας κατὰ κανόνα δήλωναν τὴ γραφικὴ ὕλη, ἦταν τὸ *βιβλίον* (πιὸ σπάνια τὸ *χαρτίον*), ὅπως ἀκριβῶς συνέβαινε καὶ μὲ τὰ συνώνυμα *σωμάτιον* καὶ *σωματίον*. Ἀπὸ τὴ συχνὴ αὐτὴ χρῆση στὸ οὐδέτερο, καθὼς μάλιστα πολλὰ φορὲς ἡ λέξις *βιβλίον* παραλείπονταν, ἦταν εὐκόλο νὰ χρησιμοποιηθοῦν αὐτὰ καὶ ὡς οὐσιαστικοποιημένα ἐπίθετα ἢ κάποτε καὶ ὡς καθαρὰ οὐσιαστικά. Ὁ ἐνδιαφερόμενος θὰ βρῇ παραδείγματα γιὰ τὶς διάφορες χρήσεις παρακάτω στὶς μαρτυρίες ποὺ δίνονται γιὰ τὸν κάθε τύπο χωριστά.

1. Ἐάν αὐτὸς ποὺ θεωροῦμε ὡς ἀρχικὸν τύπον, σὲ μερικὰς περιπτώσεις δὲν ἐπαληθεύεται καὶ χρονολογικὰ ἀπὸ τὶς μαρτυρίες ποὺ ἀκολουθοῦν, ἴσως αὐτὸ δὲν θὰ ἔπρεπε νὰ σταθῇ ἐμπόδιο στὴν προτεινόμενη προέλευση καὶ κατάταξη. Εἶναι πιθανὸ νὰ ὑπάρχουν καὶ παραδείγματα ποὺ διαφεύγουν τὴν ἔρευνά μας ἢ ὀρισμένοι τύποι νὰ λέγονταν γιὰ ἓνα μεγάλο χρονικὸ διάστημα, χωρὶς ὥστόσο νὰ μποροῦν νὰ πιστοποιηθοῦν καὶ ἀπὸ γραπτὰ κείμενα.

2. Φωνητικὴ ἐναλλαγὴ τοῦ *μ* καὶ *β* εἶναι διαπιστωμένη ἀπὸ τὴν παλαιὰ ἐποχὴ, γιὰτὶ κίβλας στὸν Ἀθήναιο (7, 287 D) π.χ. βρίσκουμε νὰ ἐνσλλάσσονται οἱ τύποι *μεμβράς* καὶ *βεμβράς* προκειμένου γιὰ τὴν ἀφύη, ποὺ πιστεύεται ὅτι εἶναι ἓνα εἶδος σαρδέλας (βλ. L-S-J λ. *μεμβράς*). Γιὰ τοὺς δυὸ αὐτοὺς τύπους ὁ FRISK δέχεται, μὲ πολλὴ ὅμως ἐπιφύλαξη, ὡς ἀρχικὴ μορφή τὸν τύπον *βεμβράς* καὶ δευτέρη τὸ *μεμβράς* (*μεμβράς* Nebenform zu *βεμβράς* und viell. daraus dissimiliert: Gr. etym. Wört λ. *μεμβράς* [II, 206]). Στὴν ἀποψη αὐτῆς ὀδηγεῖται ἀπὸ μιὰ ἐτυμολογία τοῦ STRÖMBERG (*Fischnamen* 67 κ.έ.) ποὺ καταχωρίζει στὸ λ. *βεμβράς* (ἔ.π. 1, 233), σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία ἡ *βεμβράς* εἶναι δυνατὸν νὰ προέρχεται ἀπὸ τὸ ῥῆμα *βράζω*. Πιὸ πειστικὴ ὅμως φαίνεται ἡ ἀντίθετη ἀποψη, ὅτι δηλαδὴ ἡ *μεμβράς* εἶναι ἡ ἀρχικὴ μορφή καὶ ἡ μεταγενέστερη ἡ *βεμβράς*. Ἡ ἐξήγηση αὐτῆ ἐνισχύεται καὶ ἀπὸ τὰ παράγωγα *μεμβράνα*, *βέμβρανον*, *βεμβράϊνον* καὶ *βέμβρινον*, ποὺ εἶναι ἀναμφισβήτητα νεώτερα ἀπὸ τὰ *μεμβράνα*, *μέμβρανον*, *μεμβράϊνον* καὶ *μέμβρινον*. Ἐτσι γιὰ τὴν παραγωγή, τὸσον τῶν *μεμβράς*/*βεμβράς*, ὅσο καὶ τῶν τύπων τῆς *μεμβράνας*, πρέπει νὰ δεχτοῦμε περισσότερο ἀναδρομικὴ ἢ προληπτικὴ ἀφομοίωση τοῦ πρώτου *μ* πρὸς τὸ *β* παρὰ ἀνομοίωση τοῦ πρώτου *β* πρὸς τὸ δεύτερο *β*. Γιὰ τὴν ἀναδρομικὴ ἀφομοίωση τοῦ *μ-β*/*β-β*, συνηθισμένη

β (βεβράνα, βέβρανον, βεβράϊνον, βέβρινον) καὶ πού προέρχονται ἀπὸ τοὺς ἀμέσως προηγούμενους μὲ ἀποβολὴ τοῦ μ ἀνάμεσα στὰ δύο β¹, ὅπως ἔγινε καὶ μὲ τοὺς τύπους βαμβύκινον - βαβύκινον, οἱ ὁποῖοι πιθανὸν καὶ νὰ ἐπέδρασαν στὴ δημιουργία τῶν νέων αὐτῶν τύπων πού μορφολογικὰ εἶναι οἱ πιὸ ἀλλοιωμένοι καὶ χρονολογικὰ οἱ πιὸ μεταγενέστεροι.

Οἱ παραπάνω παρατηρήσεις ἐξηγοῦν μέρος μόνο ἀπὸ τὸν σχηματισμὸ τῶν τύπων αὐτῶν, γιὰ τὴν ἀποβολὴν, ὅπως διαπιστώνει κανεὶς, ἀφοροῦν τὶς φωνητικὲς ἀλλοιώσεις πού ἔπαθαν οἱ ἀρχικοὶ τύποι, ἀπὸ τοὺς ὁποῖους προῆλθαν οἱ ἄλλοι. Μένει νὰ ἐξεταστῇ ἡ προέλευση τῶν ἴδιων βασικῶν τύπων *μεμβράνα*, *μέμβρανον*, *μεμβράϊνον*, *μέμβρινον*.

Γιὰ τοὺς δυὸ πρώτους ἀπὸ τοὺς τέσσερις βασικοὺς τύπους πρέπει νὰ δεχτοῦμε τὸν ἀπευθείας δανεισμὸ ἀπὸ τὰ λατινικὰ καὶ ὄχι μιὰ παραγωγὴ σύμφωνα μὲ τοὺς νόμους τῆς ἑλληνικῆς γλώσσας. Καὶ πιὸ εἰδικά:

Ἡ μορφή *μεμβράνα* προέρχεται, ὅπως εἴπαμε, ἀπευθείας ἀπὸ τὸ λατινικὸ *membrāna*.

Τὸ ἴδιο ἰσχύει καὶ γιὰ τὸ οὐδέτερο τὸ *μέμβρανον*². Καὶ αὐτὸ προέρχεται ἀπευθείας ἀπὸ τὰ λατινικὰ, ἀπὸ τὸ οὐσιαστικοποιημένο οὐδέτερο *membrānum*³.

στὴν ἑλληνικὴ γλώσσα, βλ. I. ΣΤΑΜΑΤΑΚΟΥ, Ἱστορικὴ Γραμματικὴ τῆς Ἀρχαίας Ἑλληνικῆς, 1, Ἀθήναι 1949, § 30, 1, δ. Πρβ. καὶ Γ. ΧΑΤΖΙΔΑΚΙ, Ἀκαδημεικὰ Ἀναγνώσματα, 3, 74. M. LEJEUNE, *Traité de phonétique grecque*, Paris 1955, § 50. Γιὰ τὴν ἐναλλαγὴ τοῦ μ>β στὴ χειρόγραφη παράδοση διαφόρων κειμένων βλ. παρακάτω σ. 14, σημ. 2, καθὼς καὶ τὰ ἔργα πού ἀναφέρονται στὴν ἴδια σημείωση.

1. Βλ. καὶ τὶς ἐνδιαφέρουσες παρατηρήσεις τοῦ S. G. MERCATI (*Un testament*, 44) γιὰ τὰ παράγωγα τῆς λέξης *μεμβράνα* καὶ πιὸ εἰδικὰ γιὰ τὸν τύπο *βεβράϊνον*· μόνο πού πρέπει πάλι νὰ παρατηρηθῇ πὼς ὅλα τὰ παραδείγματα πού ἐπικαλεῖται ὁ συγγραφέας δὲν εἶναι σχετικὰ μὲ τὴν ἐναλλαγὴ τοῦ μ>β ἢ τὴν ἀποβολὴ τοῦ μ μπροστὰ στὸ ἐξακολουθητικὸ β. Καὶ συγκεκριμένα: στὰ *βίβλιος* - *βίμβλιος* καὶ *ὀκτώμβριος* > *δεκέμβριος*, κατὰ τὴ γνώμη μας, ὑπάρχει μιὰ πρόσθετη ἀνάπτυξη τοῦ μ γιὰ λόγους εὐφωνικῶν ἢ ἀναλογικῶν, ἐνῶ στὰ *βεβρός* - *μεμβρός*, ὁ τύπος *μεμβρός* δὲν μαρτυρεῖται ἀπὸ πούθενά. Ὁ ἄλλος τύπος τοῦ *βεβρός* εἶναι *βεμβρός*, καὶ τότε πρέπει νὰ ἔχουμε τὸ σχῆμα *βεμβρός* > *βεβρός*, ὅπως στὰ *βεμβράνα* > *βεβράνα*, *βέμβρανον* > *βέβρανον*, κτλ. Ὁ τύπος *βεμβρός* μαρτυρεῖται μόνο ἀπὸ τὸν Ἡσύχιον στὸ οἰκεῖο λῆμμα (ἔκδ. Schmidt, I, 371 καὶ Latte, I, 323. Βλ. καὶ λ. *βεβρός* στὸ ἴδιο λεξικὸ καθὼς καὶ στὸ L-S-J).

2. Τὸ ἐπίθετο δὲν φαίνεται νὰ ἔχη χρησιμοποιηθῇ στὸ ἀρσενικὸ γένος στὰ ἑλληνικά, ὅπως ἄλλωστε χρῆση τοῦ γένους αὐτοῦ δὲν μαρτυρεῖται οὔτε στὰ λατινικά. Στὰ παραδείγματα πού ἔχουν συγκεντρωθῇ (βλ. σ. 18 κ.έ.) ἀπαντᾷ μόνο τὸ οὐδέτερο τὸ *μέμβρανον*, εἴτε ὡς καθαρὰ οὐσιαστικὸ (κυρίως στὸν πληθυντικὸ τὰ *μέμβρανα* = ἡ περγαμινῆ) εἴτε ὡς ἐπίθετο. Οἱ μεταγενέστεροι ὅμως τύποι τῆς ομάδας *βέμβρανον* καὶ *βέβρανον* κάποτε βρισκόνται καὶ στὸ ἀρσενικὸ γένος.

3. Βλ. σχετικὰ E. SCHWYZER, ὁ.π. A. WALDE - J. B. HOFFMANN, ὁ.π. καὶ τὸ χωρίο τοῦ I. Λυδοῦ στὴ σ. 18. Μαρτυρίες γιὰ τὸ λατινικὸ οὐδέτερο στὰ λεξικά: DU CANGE, *Glos-*

Κάποια φαινομενική δυσκολία παρουσιάζει τὸ ἀνέβασμα τοῦ τόνου. Στὰ λατινικά τὸ α τῆς παραλήγουσας εἶναι μακρὸ καί, ἂν ἡ λέξις εἶχε περάσει στὰ ἑλληνικά κρατώντας τὸν λατινικὸ τονισμό, θὰ ἔπρεπε νὰ ἔχουμε *μεμβροῶνον καὶ ὄχι μέμβρανον¹. Στὸ σημεῖο ὅμως αὐτὸ δὲν ἴσχυσαν οἱ κανόνες τονισμοῦ τῆς λατινικῆς, ἀλλὰ τῆς ἑλληνικῆς γλώσσας. Ἔτσι ἔχουμε στὸ θηλυκὸ μεμβρόανα ἢ μεμβρόανη, ἐνῶ στὸ οὐδέτερο μέμβρανον². Ἡ ἀποψη αὐτὴ ἐνισχύεται κι' ἀπὸ τὸ γεγονός ὅτι ὁ τύπος μέμβρανον μαρτυρεῖται ἀρκετὰ νωρὶς στὰ ἑλληνικά³ καὶ χρησιμοποιεῖται παράλληλα μὲ τὴ μορφή μεμβρόανα - μεμβρόανη.

Ὁ τύπος μεμβροῶνον εἶναι οὐδέτερο τοῦ ἐπιθέτου μεμβροῶνος. Γιὰ τὸ ἐπίθετο αὐτὸ τὸ ἑτυμολογικὸ λεξικὸ τῶν Walde-Hoffmann δέχεται ἕναν νόθο τύπο ποῦ προέρχεται ἀπὸ τὸ λατινικὸ membrāneus καὶ παραπέμπει στὸ ἄρθρο τοῦ Schwyzer ποῦ ἀναφέραμε παραπάνω⁴. Ἀλλὰ ὁ Schwyzer στὸ ἄρθρο του αὐτὸ ἀποκλείει ἴσια - ἴσια μιὰ τέτοια παραγωγή, ποῦ τὴ θεωρεῖ λόγια, καὶ τονίζει πῶς τὸ membrāneus «θὰ μπορούσε νὰ ἔχη διατηρηθῆ στὰ ἑλληνικά ὡς μεμβρόανεος»⁵. Γιὰ τὸ μεμβροῶνος δέχεται ὅτι στὴν ἑλληνικὴ μορφή μεμβρόανα, τὴ δανεισμένη ἀπὸ τὰ λατινικά, ἔχουμε προσθήκη τῆς παραγωγικῆς κατάληξης τῆς δημοτικῆς -ἴνος⁶ ποῦ ἔδωσε τὸν τύπο *μεμβροῶνινος, καὶ ἀπὸ αὐτὸν μὲ ἀπώλεια τοῦ πρώτου ν ἀπὸ ἀνομοίωση προήλθε τὸ μεμβροῶνινος. Ἡ ἐξήγησις αὐτὴ φαίνεται εὐλογη καὶ σύμφωνη μὲ τοὺς νόμους τῆς παραγωγῆς ποῦ ἴσχύουν στὴν ἑλληνικὴ γλώσσα, μόνον ποῦ ὁ τύπος μεμβροῶνινος δὲν μαρτυρεῖται ἀπὸ

sarium mediae et infimae Latinitatis λ. membrānum. Thesaurus Linguae Latinae λ. membrāna. A. SOUTER, A Glossary of later Latin to 600 A. D., Oxford 1957, λ. membrānum, κτλ.

1. Βλ. παρακάτω, σ. 18, σημ. 3.

2. Τὸ ἀνέβασμα αὐτὸ τοῦ τόνου στὸ οὐδέτερο σὲ ζεύγη λέξεων ποῦ ἀποτελοῦνται ἀπὸ θηλυκὸ καὶ οὐδέτερο εἶναι συνηθισμένο στὴν ἑλληνικὴ γλώσσα: πρβ. τὰ ζεύγη βοτάνη - βότανον, δοκάνη - δόκανον, δρεπάνη - δρέπανον, ἐργάνη - ἔργανον, ὀχάνη - ὄχανον, τρουπάνη - τρούπανον, κλπ. κατὰ τὰ ὅποια εἶναι δυνατὸν νὰ ἔχουμε καὶ μεμβρόανα(η)-μέμβρανον.

3. Βλ. τὰ χωρία ἀπὸ τὸν Ἰωάννη Λυδὸ καὶ ἀπὸ τὰ Apophthegmata Patrum σ. 19.

4. Βλ. παραπάνω σ. 8, σημ. 3.

5. «Das lateinische Stoffadjektiv membranēus hätte im Griechischen beibehalten werden können als μεμβρόανεος (bzw. - οὖς)— doch nicht in der lebendigen Sprache der hellenistischen Zeit»: E. SCHWYZER, ὁ.π. σ. 64.

6. Γιὰ τὴν παραγωγικὴν κατάληξιν -ἴνος βλ. Γ. ΧΑΤΖΙΔΑΚΙ, Μεσαιωνικά καὶ Νέα Ἑλληνικά, τόμ. 2, Ἀθήναι 1907, 114. S. PSALTES, Grammatik der byzantinischen Chroniken, Göttingen 1913, § 432. K. DIETERICH, Die Suffixbildung im Neugriechischen (Balkan Archiv 4), Leipzig 1928, § 72. Πρβ. καὶ P. CHANTRAINE, La formation des noms en grec ancien, Paris 1933, § 156. E. SCHWYZER, Griechische Grammatik, II, 1.1., 490,8.

πουθενά¹· καὶ στὰ ἀρχαιότερα ἀκόμα παραδείγματα ἔχουμε πάντοτε μεμβραῖνος ἢ μεμβράϊνον².

Τέλος ὁ τύπος *μέμβρινον*, ὁ πιὸ νέος καὶ ὁ πιὸ λίγο διαπιστωμένος, εἶναι οὐδέτερο τοῦ ἐπιθέτου *μέμβρινος*. Καὶ τοῦ ἐπιθέτου αὐτοῦ ὁ σχηματισμὸς εἶναι ὁμοίος μὲ τοῦ προηγουμένου, μόνο πού ἐδῶ ἡ παραγωγικὴ κατάληξις *-ίνος* ἐνώθη μετὰ τὸ θέμα *μέμβρο* (-ανον)³.

Κάποτε βρίσκουμε καὶ σύνθετα μετὰ πρῶτο ἢ δεύτερο συνθετικὸ ἕνα ἀπὸ τοὺς τύπους αὐτούς· π.χ. *βαμβυκινόμεμβρανοι* καὶ *βεβρόχαρον*.

Τὸ *βαμβυκινόμεμβρανοι* μαζί με ἄλλα ἐπίθετα (*κόκκινοι*, *βαμβυκινόμεμβρανοι*, *χρυσογράμμιστοι*) κατὰ τὴ μαρτυρία τοῦ Vladimir⁴ ἐπανέχεται στὰ φφ. 7-12 τοῦ κωδ. 272 (ἔτ. 1297) τῆς Συνοδικῆς βιβλιοθήκης τῆς Μόσχας, γιὰ νὰ προσδιορίσῃ τὴ γραφικὴ ὕλη τῶν βιβλίων πού καταγράφονται. Στὸ ἐπίθετο αὐτὸ ἔχουμε ἕνα σύνθετο τύπου *dvadva* ἀπὸ τὰ *βαμβύκιος* καὶ *μέμβρινος* καὶ σημαίνει βιβλία γραμμένα πάνω σὲ χαρτὶ καὶ περγαμηνή. (Γιὰ τὰ ἄλλα ἐπίθετα, πού χαρακτηρίζουν τὰ χφφ ἀνάλογα μετὰ τὸ γραφικὸ ὑγρὸ, θὰ γίνῃ λόγος παρακάτω).

Τὸ *βεβρόχαρον* ἀπαντᾷ στὸ τυπικὸ τῆς Ἐλεούσας (*ψαλτήριον βεβρόχαρον*)⁵. Ἐδῶ ἔχουμε ἕνα σύνθετο ἀπὸ τὸ *βέβρο(ιν)ος(;) + χάριτης* καὶ ἴσως δηλώνεται ἕνα ψαλτήριο πού ἡ γραφικὴ του ὕλη (=χάριτης) εἶναι ἀπὸ περγαμηνή.

B. Μαρτυρίες

α) *Μεμβράνα* - *βεμβράνα* - *βεβράνα*

Ἐπιτολὸς Παῦλος παραγγέλλει στὴ Β' Ἐπιστολῇ του στὸν Τιμόθεο: *Τὸν φελόνην, ὃν ἀπέλιπον ἐν Τρωάδι παρὰ Κάρπῳ, ἐρχόμενος φέρε καὶ τὰ βιβλία, μάλιστα τὰς μεμβράνας*⁶. Ἡ χρῆσις τοῦ ὄρου *μεμβράνα* στὸ χωρίο

1. Ὁ Benešević στὴν ἔκδοσι τῆς διαθήκης τοῦ Βόϊλα ἔχει τὸν τύπο *μεμβράνινον* (*εὐαγγέλιον μεμβράνινον*), ὅπως ὁμοίως ἔχουμε διαπιστώσει, τὸ χφ, ἀπὸ ὅπου ἔχει γίνῃ ἡ ἔκδοσι, δίνει, ἔξω ἀπὸ κάθε ἀμφιβολία, *μέμβρινον* (βλ. καὶ παρακάτω σ. 29, σημ. 1).

2. Ὁ Schwyzer μιλεῖ γιὰ τὸν σχηματισμὸ τοῦ *μεμβράϊνος* στὸ δεύτερο μέρος τοῦ ἄρθρου του (2. Griech. *μεμβράϊνος* und Suffix *-ίνος*) ξεκινώντας ἀπὸ τὶς δυὸ ἀρχαιότερες μαρτυρίες, τὸ *μεμβράϊνος* τοῦ παπύρου Maspéro 144. 6 (6. αἰ.) καὶ τὸ *μεμβραῖν[άριος]* ἀπὸ τὰ *Studien* τοῦ Wessely (20. ἀριθ. 194. 6. αἰ.). Βλ. παρακάτω σ. 24 καὶ σημ. 2.

3. Γιὰ τοὺς τύπους *βεύρανον*, *βεβράνον*, *δεύρανον*, *νεβράϊνον*, *ἐβραῖνον*, *πράϊνον*, *λέμπρινον*, *νεμπρίνο*, *μέμπρινος* βλ. παρακάτω σ. 22, 27 καὶ 30.

4. VLADIMIR (RR 613), 392. Πρβ. καὶ ΘΟΜΨΩΝΟΣ - ΛΑΜΠΡΟΥ, Παλαιογραφία, 82, σημ. 2.

5. L. PETIT, Le Monastère de Notre-Dame de Pitié en Macédoine (RR. 797), 121. Πρβ. Π. ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ, BZ 41 (1902) 73. ΘΟΜΨΩΝΟΣ - ΛΑΜΠΡΟΥ, Παλαιογραφία, 68.

6. Τιμ. Β', 4, 13. Γιὰ τὴν ἐρμηνεία τοῦ χωρίου βλ. F. G. KENYON, Ancient books and modern discoveries, Chicago 1927, 57. Πρβ. καὶ ΘΟΜΨΩΝΟΣ - ΛΑΜΠΡΟΥ, Παλαιογραφία,

αὐτό, παρ' ὅλα τὰ προβλήματα ποῦ θέτει γιὰ τὴν ἐξήγησή του, δείχνει πόσο ωρὶς ἢ λατινικὴ λέξις εἶχε περάσει στὰ Ἑλληνικά.

Στὸ ἀνέκδοτο «περὶ χάρτου» ἀπὸ τὰ Anecdota τοῦ Boissonade, στὸ ὁποῖο γίνεται λόγος γιὰ τὴν προέλευση τῆς περιγραμμῆς διαβάζουμε: ...φθονήσας δὲ τῷ Ἀριστάρχῳ Κράτης, ὁ γραμματικὸς ὑπάρχων μετὰ Ἀττάλου τοῦ Περιγραμμοῦ, ἐκ δερμάτων ἔκαμε μεμβράνας καὶ ἐποίησεν τὸν Ἄτταλον ἀποστεῖλαι αὐτὰς εἰς Ρώμην· ὅθεν, εἰς μνήμην τοῦ ἀποστείλαντος, μέχρι τοῦ νῦν περιγραμμῆς τὰς μεμβράνας καλοῦσιν¹.

Ὁ Ἰωάννης Δαμασκηνὸς ἀπειθινόμενος στὸν εἰκονομάχο αὐτοκράτορα Κωνσταντῖνο Κοπρώνυμο τὸν ρωτᾷ: *Τί διαφέρει... (ὃ αἰρετικῆ)... ὁ χάρτης τοῦ ἀσβέστου; οὐχὶ ἀμφοτέρω ἐκ τῆς ὕλης μετέρχονται εἰς ἐργασίαν μίαν; Ἡ τί διαφέρει ἢ μεμβράνα τῆς σανίδος; Οὐχὶ ἀμφοτέρω ὑπὸ ξίφους τέμνονται καὶ διασχίζονται καὶ οὕτω μετέρχονται εἰς ἐργασίαν; Ἡ τί διαφέρει ὁ μέλας τοῦ σφαιροῦ καὶ τῶν λοιπῶν χρωμάτων²;*

Ἐνα σχόλιο τοῦ Βαλσαμῶνος στὸν κανόνα ΞΗ' τῆς ΣΤ' Οἰκουμενικῆς Συνόδου, ὁ ὁποῖος ἀπαγορεύει νὰ ξύνωνται τὰ παλιὰ χειρόγραφα τῆς Βίβλου τὰ γραμμένα σὲ περιγραμμῆ, γιὰ νὰ ξαναγραφτοῦν πάνω σ' αὐτὲς νέα ἔργα, ἐξηγεῖ: *Σημείωσαι: ταῦτα διὰ τοὺς βιβλιοκατίλους τοὺς ἀπαλείφοντας τὰς μεμβράνας τῶν θείων γραφῶν³.*

Τὰ λεξικά τοῦ Du Cange (λ. μεμβράνα) καὶ τοῦ Suicerus (λ. βεμβράνη), ἔχοντας προφανῶς ὡς πηγὴ διαφορετικὸ χφ, δίνουν γιὰ τὸ χωρίο αὐτὸ τοῦ Βαλσαμῶνα τὴ γραφὴ βεμβράνας. Οἱ διαφορετικὲς αὐτὲς γραφὲς εἶναι ἀναπόφευκτη συνέπεια τῆς ποικιλίας τῶν τύπων ποῦ ἔδωσε στὰ ἑλληνικὰ ἢ λατινικὴ λέξις membrana. Πράγματι, συχνὰ βρίσκουμε στὰ χει-

68 καὶ 111, σημ. 1. V. GARDTHAUSEN, Gr. Pal., I, 97. R. DEVREESSE, Introduction, 5 καὶ σημ. 1, κτλ. Βλ. ἐπίσης καὶ τὸν σχολιασμὸ του ἀπὸ τὸν Θεοδώρητο (μεμβράνας τὰ εἰλητὰ κέκληκεν· οὕτω γὰρ Ρωμαῖοι καλοῦσι τὰ δέρματα: P.G. 82, [III], 853 C-D), ἀπὸ τὸν Θεόδωρο Μομφουεστίας (ὅμοια μὲ Θεοδώρητο, ἔκδ. H.S. Swete σ. 228. 11. Πρβ. DU CANGE καὶ LAMPE λ. εἰλητόν, R. DEVREESSE, Introduction, σ. 8, σημ. 3) καὶ ἀπὸ τὸν Ζωναρᾶ, τοῦ ὁποῖου τὰ χφφ δίνουν γιὰ τὸ ἴδιο χωρίο τὴ γραφὴ βεμβράνας ἀντὶ μεμβράνας (σ. 14).

1. BOISSONADE, Anecdota graeca, I, 420. Γιὰ τὸ πρόβλημα τῆς γνησιότητος καὶ τὸ σχολιασμὸ τοῦ χωρίου γιὰ τὸ οὐσιαστικὸ του περιεχόμενον βλ. TH. BIRT, Buchwesen, 52, σημ. 1 καὶ ABRISSE, 281, σημ. 1. ΘΟΜΨΩΝΟΣ-ΛΑΜΠΡΟΥ, Παλαιογραφία, 69. C. WENDEL, Buchbeschreibung, 90 καὶ 132 (σημ. 505), ὅπου ὁ συγγραφέας μᾶς γνωρίζει ὅτι τὸ ἀνέκδοτο αὐτὸ προέρχεται ἀπὸ ἓνα χφ τοῦ «περὶ Μηνῶν» ἔργου τοῦ Ἰωάννου Λυδοῦ καὶ ὅτι πιθανῶς πηγὴ τοῦ γνωστοῦ σχετικοῦ χωρίου θεωρεῖται ὁ Σουητῶνιος (βιβλιογρ.). Πρβ. καὶ τοὺς στίχους τοῦ Τζέτζη (σ. 25).

2. P.G., 95, 316 D. Πρβ. καὶ DU CANGE λ. σιρικόν.

3. ΡΑΛΛΗ - ΠΟΤΑΗ, Σύνταγμα τῶν θείων καὶ ἱερῶν κανόνων, II, Ἀθῆναι 1852, 463-465 καὶ P.G., 137, 749 C. Γιὰ τὸν κανόνα αὐτὸν καὶ τὰ σχόλιά του, στὰ ὁποῖα θὰ ἐπανέλθουμε μιλώντας γιὰ τὰ παλίμψηστα, βλ. WATTENBACH, Schriftwesen, 303-304. V. GARDTHAUSEN, Gr. Pal., I, 105. ΘΟΜΨΩΝΟΣ - ΛΑΜΠΡΟΥ, Παλαιογραφία, 142, κλπ.

ρόγραφα διαφορετικές γραφές προκειμένου για τὸ ἴδιο χωρίο ἐνὸς συγγραφέα. Τὸ ἴδιο συμβαίνει π.χ. καὶ μετὰ τὸ χωρίο τοῦ Γρηγορίου Κυπρίου ποὺ παραθέτουμε ἀμέσως παρακάτω καὶ γιατὸ ὅποιο τὸ *Lexicon Vindobonense*¹ δίνει τὴ γραφὴν *βεβράνας*, καὶ μετὰ τὸ λεξικὸ τοῦ Ζωναρᾶ ποὺ ἐρμηνεύει τὰς *μεμβράνας* τῆς Ἐπιστολῆς τοῦ Ἀποστόλου Παύλου στὸ λ. *βεμβράνας*, κ.ο.κ.²

Οἱ ἐπιστολὲς τοῦ λόγιου πατριάρχου Γρηγορίου τοῦ Κυπρίου, οἱ ὁποῖες μαρτυροῦν τὴν ἐντονη δραστηριότητα ποὺ εἶχε ἀναπτύξει γιατὴν ἀντιγραφὴν χειρογράφων τῆς κλασσικῆς παιδείας, εἶναι πηγὴ πολύτιμη ὄχι μόνον γιατὸ οὐσιαστικὸν τοὺς περιεχόμενον, ἀλλὰ καὶ γιατὴν τεχνικὴ ὀρολογία ποὺ περιλαμβάνουν. Σὲ κάποιον σημεῖον π.χ. τῆς ἐπιστολῆς ΟΗ' γράφει: *Ἐξ ὅτου τὰς μεμβράνας εἰλήφεις... μῆνες παρήλθοσαν τρεῖς*³. Ἀλλὰ καὶ ὁ λόγιος μοναχὸς Μάξιμος Πλανούδης κάνει συχνὰ λόγο στὰ γράμματά του γιατὴν γραφικὰς ὕλες καὶ γραφικὰ ὄργανα. Εἶναι γνωστὴ π.χ. στοὺς εἰδικοὺς ἡ ἐπιστολὴ του ἀρ. 100 (ἔτ. 1295), ποὺ πρωτοδημοσιεύτηκε καὶ σχολιάστηκε ἀπὸ τὸν Σπ. Λάμπρο καὶ ὕστερα καὶ ἀπὸ ἄλλους εἰδικοὺς⁴ καὶ ποὺ περιγράφει τὴν ἐπεξεργασία τῆς περγαμηνῆς μετὰ τὸ αὐτό. Ἐδῶ θὰ δοθοῦν δυὸ ἄλλα ἀρκετὰ μεγάλᾳ ἀποσπασμάτα ἀπὸ ἐπιστολὰς ποὺ παρουσιάζουν τὸ ἴδιο ἐνδιαφέρον.

Τὸ πρῶτον προέρχεται ἀπὸ τὴν ἐπιστολὴν 95 σταλμένην στὸν ἴδιον Μελχισεδέκ, στὸν ὅποιον ἀπευθύνεται καὶ ἡ ἐπιστολὴ 100 καὶ μετὰ τὴν ὁποία ἔχει ἀρκετὰς ὁμοιότητες. Ὁ λόγιος μοναχὸς παραπονιέται γιατὴν ποιότητα τῆς περγαμηνῆς ποὺ τοῦ ἔστειλε ὁ φίλος του καὶ μεταξὺ ἄλλων λέει: *ἄντικρυς γὰρ αἱ μεμβράναι, ὡς πέπομφας, οὐ προβάτων, ἀλλὰ ὄνων εἶναι δοραὶ βοῶσιν τε καὶ διαμαρτύρονται τῷ τε πάχει καὶ τῇ τραχύτητι... τάχα δὲ τις τὰς μεμβράνας ταύτας ἰδὼν*

1. Λ. παρήλθοσαν· ἔκδ. NAUCK, σ. XII, σημ. 20.

2. Γιατὴν ἐναλλαγὴν αὐτῆ τοῦ μ)β, ποὺ, ὅπως σημειώθηκε (σ. 9, σημ. 2 καὶ σ. 10, σημ. 1), εἶναι ἀρκετὰ παλιά, βλ. σχετικὰ καὶ G. B. WINER - O. J. SCHIEDEL, *Grammatik des Neutestamentliches Sprachidioms*, I, Göttingen 1894, 19. G. MEYER, *Lateinischen Lehnworte*, 44. S. PSALTES, *Grammatik* § 154 (σχετικὰ μετὰ τὸ χωρίον τοῦ Λέοντος Γραμματικοῦ ποὺ δίνουμε παρακάτω σ. 20).

3. Ἐκδ. Σ. ΕΥΣΤΡΑΤΙΑΔΗ, σ. 60.

4. Ἡ ἔκδ. τοῦ Σ. ΛΑΜΠΡΟΥ ἀπὸ τὸ φ. 96 καὶ 96^v τοῦ κωδ. 184 τῆς Μονῆς Ἰβήρων στὸ ΔΙΕΕ (1885) 62-64. Βλ. καὶ M. TREU, *Maximi monachi Planudis Epistolae...* Amstelodamum 1960 (=Breslau 1890), σ. 135 καὶ 260-262, ὅπου βρίσκεται ὁ σχολιασμὸς τῆς ἐπιστολῆς. Οἱ δυὸ ἐκδόσεις παρουσιάζουν ἐπουσιώδεις μικροπαραλλαγὰς. Πρβ. καὶ W. WATTENBACH, *Schriftwesen*, 115 (ἀναδημ. μεγάλου μέρους τῆς ἐπιστολῆς κατὰ τὴν ἔκδοσιν τοῦ Λάμπρου). V. GARDTHAUSEN, *Gr. Pal.*, I, 94 (σχολιασμὸς). C. WENDEL, *Planudea*, BZ 40 (1940) 412-413. ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, *Planudes als Bücherfreund*, ZBB 58 (1941) 79. R. DEVRESSE, *Introduction*, 14 καὶ σημ. 1, κτλ.

ἐξαπίνης καὶ φλοιοὺς εἶπεν εἶναι δρυὸς ἢ σανίδας ἀνεπιξέστους· οὕτως ἰκανῶς τὸ χρῆμα τὸ κατ' αὐτὰς καὶ πεπάχυνται καὶ τετράχυνται ¹.

Τὸ δευτέρο ἀπόσπασμα εἶναι παρμένο ἀπὸ τὴν ἐπιστολὴ 106, ποῦ τὴν ἀπευθύνει στὸν Φιλανθρωπινὸ καὶ τοῦ ζητάει (ἀγαθὲς) μεμβράνες, γιὰ νὰ ἀντιγράψῃ τὰ ἔργα τοῦ Πλουτάρχου: Ἔμοι ἔδοξε τὰ τοῦ Πλουτάρχου γράφαι βιβλία ... δεῖ τοίνυν ἔχειν μεμβράνας· αἱ δὲ εἰσι παρὰ μὲν ἡμῖν, οὐδ' ἀνὸν χρησταί· εἰ δὲ καὶ τῶν ἀγαθῶν ἦσαν, ἀλλ' οὐδ' ἡμῖν εὐπορία πρὸς γε τὸ πρίασθαι. Μανθάνω δὲ παρ' ὑμῖν αὐτόθι πάνν τε ἀγαθὰς γίνεσθαι, καὶ σοὶ γε πρίασθαι βουληθέντι οὐκ ἂν ἀπορία πρόφασις γένοιτο. Εἰ δὴ τούτων μέλλομεν ἔξειν, καὶ τὸ τῶν τετραδῶν ἐπέμψαμεν μέτρον, ὡς δύο τοιαῦτα τὴν μεμβράνην ποιεῖν ².

¹Ἐκτὸς ὅμως ἀπὸ τῆς μαρτυρίας αὐτῆς ὁ ὅρος ἀπαντᾷ καὶ σὲ πολλὰ ἄλλα κείμενα καὶ συγγραφεῖς τῆς ἐποχῆς αὐτῆς, ἀπὸ τοὺς ὁποίους ἀξίζει νὰ δώσουμε μερικὰ συμπληρωματικὰ παραδείγματα.

²Ὁ Γελάσιος ὁ Κυζικηνός, ὁ κατόπιν ἐπίσκοπος Καισαρείας (5. αἰ.), βεβαιώνει πῶς, ὅταν ἀκόμα βρισκόταν στὸ σπίτι του, εἶχε διαβάσει ὅλα τὰ σχετικὰ μὲ τὴ Σύνοδο τῆς Νικαίας εὐρηκῶς αὐτὰ ἐν βίβλῳ ἀρχαιοτάτῃ ἐγγεγραμμένα ἐν μεμβράναις ἅπαντα ἀπαρλείπτως ἔχοντα (P.G. 85, 1193 A) ³.

³Θεόδωρος Στουδίτης: Ἐὰν ὁ πρωτοκαλλιγράφος... μὴ περιστέλλῃ καλῶς τὰς μεμβράνας (P.G., 99, 1740 D. Πρβ. καὶ LAMPE λ. μεμβράνα) ⁴.

⁴Θαύματα τοῦ Ἁγίου Δημητρίου: Ἔστι τις ἀνὴρ, ὃς εἶρηκέ μοι δύνασθαί σε, ὃ δέσποτα, ὑγιῆ καθιστᾷν, εἰ θελήσεις τὴν ἐγγεγραμμένην μεμβράναν, ἣν δίδωσί σοι, ἀπάφαι κατὰ τοῦ σοῦ τραχήλου καὶ φορεῖν (P.G., 116, 1209 A).

1. Ἐκδ. M. TREU, σ. 123. Βλ. καὶ G. WENDEL, Planudea, σ. 412 καὶ τὴν ἐπιστολὴ 209 (ἔκδ. TREU, σ. 261), στὴν ὁποία μιλάει γιὰ ἔλλειψη περγαμνῆς, σὲ περίοδο νηστείας, κατὰ τὴν ὁποία δὲν σφάζουν πρόβατα.

2. Ἐκδ. M. TREU, σ. 142 καὶ 260-261 (σχολιασμός). Βλ. σχετικὰ καὶ C. WENDEL, Planudea, 406 καὶ 410-414. ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, Planudes als Bücherfreund, 79 καὶ σημ. 1. R. DEVRESSE, Introduction, 13, 14 καὶ σημ. 1. Σ. ΚΟΥΓΕΑ, Βυζαντινὰ βιβλιογραφικὰ ἐργαστήρια, Πρακτικὰ τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν 28 (1953) 459-460 (= σ. 13-14 τοῦ ἀνατόπου, [Ἀθῆναι 1954]). Πρβ. καὶ τῆς ἐπιστολῆς 109 καὶ 115 (ἔκδ. M. TREU, σσ. 145 καὶ 161).

3. Βλ. ὅμοια καὶ στὸν κωδ. 88 (67α, 14-19, ἔκδ. HENRY, II, 14) τῆς Βιβλιοθήκης τοῦ Φωτίου, ὅπου περιγράφεται τὸ ἴδιο ἔργο. Πρβ. Σ. ΚΟΥΓΕΑ, Ἀρέθας, 130, σημ. 2. LAMPE λ. μεμβράνα.

4. Ἀξίζει νὰ σημειωθῇ πῶς ὁ Θεόδωρος Στουδίτης, μιλώντας στὴ Μεγάλῃ του Κατήχησι γιὰ τὰ διάφορα «ἐργόχειρα» τῶν μοναχῶν, κάνει συχνὰ λόγο καὶ γιὰ τὴν παρασκευὴ καὶ ἐπεξεργασία τῆς περγαμνῆς καὶ χρησιμοποιεῖ καὶ τὰ παρακάτω παράγωγα: μεμβρανᾶς (Μεγ. Κατήχ., βιβλ. II, Κατήχ. 36· ἔκδ. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ - ΚΕΡΑΜΕΩΣ, σ. 269), μεμβραναρικῆ (κατὰ τὸ μαγκηπικῆ, σκντοτομικῆ, κλπ. II, Κατήχ. 112· ὁ.π. σ. 827), μεμβρανάριος (II, Κατήχ. 97 καὶ 112· ὁ.π. σ. 700 καὶ 746. Βλ. καὶ μεμβραϊνάριος, σ. 24, σημ. 2), μεμβρανοποιός (II, Κατήχ. 16· ὁ.π. σ. 109), μεμβρανοποιοί (II, Κατήχ. 46· ὁ.π. σ. 336), μεμβρανοποιοῦντες (II, Κατήχ. 28, καὶ 94· ὁ.π. σ. 195 καὶ 675 - 676), κλπ. Βλ. σχετικὰ καὶ J. LEROY, La vie quotidienne du moine studite, Irénikon 27 (1954) 40, σημ. 5.

Βίος Ἁγίου Νείλου τοῦ Νεωτέρου: ἄλλοτε πάλιν ἀπέστειλεν αὐτὸν ὁ πατὴρ εἰς τὸ Ρουσιάνον ἀγοράσαι μεμβράνας (P.G., 120, 68 A. Πρβ. καὶ W. WATTENBACH, Schriftwesen, 114).

Εὐσταθίος: Ἐκστηθίζειν τὰ τραγικά, ὃ δὴ καὶ ἀπὸ στήθους λέγειν φαιμέν, πρὸς διαστολήν τοῦ ἀπὸ μεμβράνης ἢ ἀπὸ βιβλίου: Παρεκβολαὶ (Ξ 161) 974,11. Πρβ. Φ.ΚΟΥΚΟΥΛΕ, Θεσσαλονίκης Εὐσταθίου τὰ γραμματικά, Α', Ἀθήναι 1950, 75.

Πρακτικά Συνόδου Φλωρεντίας: Ἐὰν γοῦν ἀπαλείψωμεν ταῦτα ἀπὸ τῶν βιβλίων, οὐδὲν ἀπομνεῖ ἐν αὐτοῖς εἰ μὴ μεμβράναι λευκαί. (Συνέλ. ἐνάτη, ἔκδ. J. GILL, σ. 401, 20-22, στὸ Concilium Florentinum. Documenta et Scriptores, series B, Volumen V, Roma 1953).

Ἡ μεμβράς. Δίπλα στοὺς τύπους ἡ μεμβράνα ἢ ἡ μεμβράνη (βλ. παραπάνω σ. 8, σημ. 4) φαίνεται πὼς σὲ περιορισμένη χρήση ὑπῆρχε καὶ ἡ μορφή *ἡ μεμβράς, στὴν παραδοχὴ τῆς ὁποίας ὀδηγοῦν οἱ μαρτυρημένους γενικὲς μεμβράδος καὶ μεμβράδων. Ἡ μορφή αὕτη εἶναι προσπάθεια «ἐξελληνισμοῦ» τοῦ λατινικοῦ τύπου κατὰ τὰ σὲ -άς, -άδος οὐσιαστικά καὶ ἰδιαιτέρα κατὰ τὸν τύπο μεμβράς - μεμβράδος (=ἀφή). (Γιὰ τὰ εἰς -άς, -άδος ἀρχαῖα ὀνόματα βλ. P. CHANTRAINE, Formation, 356).

Ἡ γενικὴ ἐνικοῦ μεμβράδος συναντᾶται στὸ τυπικὸ τοῦ Ἁγίου Ὁρους τοῦ 1049: Τοῦτο μὲν τῇ σφραγίδι ἐσφραγίσασμεν καὶ κατὰ τὰς συνάψεις ἐκάστης μεμβράδος τῷ διὰ κινναβάρως κανικλώματι ἐκνρώσαμεν, ἵνα μὴδὲν μὴδέποτε περὶ αὐτὸ κακουρηθῆι (F. DÖLGER, Byzantinische Diplomatiek. 20 Aufsätze zum Uzkundenwesen der Byzantiner, München 1956, ἀριθ. 282 [σ. 59]).

Ἡ γενικὴ πληθυντικοῦ μεμβράδων σὲ μιὰ ἐπιστολὴ τοῦ 10. αἰ.: Ὁμοῦ μεμβράδων, εἶπε, χρεῖα πολλή (J.A. DARROUZÈS, Épistoliers byzantines du Xe siècle [Archives de l'Orient chrétien 6] Paris 1960, IX, 36 [=σ. 370]).

Τὰ παραπάνω παραδείγματα γιὰ τὸν ὄρο μεμβράνα ὀδηγοῦν στὴν παρατήρηση πὼς σχεδὸν ὅλα προέρχονται ἀπὸ λόγιους συγγραφεῖς ἢ λόγια κείμενα τῆς βυζαντινῆς ἐποχῆς, ἐνῶ, ὅπως θὰ δοῦμε παρακάτω, στὰ λαϊκότερα κείμενα, στὰ βιβλιογραφικὰ ἢ στὰ ἄλλα σημειώματα τῶν χειρογράφων, στοὺς μεσαιωνικοὺς καταλόγους χειρογράφων, κτλ., ἡ χρῆσις τοῦ ὄρου μεμβράνα εἶναι πολὺ σπάνια¹ ἀντίθετα τῶν ἄλλων τύπων πολὺ συχνή. Ἡ ἐξήγησις ἴσως εἶναι ἀπλή. Οἱ συγγραφεῖς ὡς λόγιοι ποὺ εἶναι τὶς περισσότερες φορές, χρησιμοποιοῦν τὴ λέξη στὴν πρώτη τῆς σωστῆ μορφῆς, ἐνῶ γιὰ τοὺς λαϊκότερους συγγραφεῖς, γιὰ τοὺς βιβλιογράφους καὶ γιὰ τοὺς συντάκτες τῶν διαφόρων σημειώ-

1. Τὰ μόνια παραδείγματα ποὺ βρήκαμε ἀπὸ χφφ εἶναι δύο πολὺ μεταγενέστερα.

Τὸ πρῶτο τὸ δίνει τὸ βιβλιογραφικὸ σημείωμα τοῦ κωδ. 81 (17. αἰ.) τῆς Βοδλιγιανῆς βιβλιοθήκης τῆς Ὁξφόρδης (Μετεγρᾶφῃ ἀπὸ παλαιωτάτου βιβλίου ... ἐκ μεμβρανῶν συντεθειμένου [sic], COXE, Catalogi, I, 564).

Τὸ δεύτερο ὁ κωδ. 38 τῶν Ἱεροσολύμων ποὺ στὸ τέλος τοῦ φ. 280 περιέχει συνταγὴ γιὰ μελάνη (Νὰ ποίση μελάν: εἰς μεμβράνας: ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ - ΚΕΡΑΜΕΩΣ, Ἱεροσολ. Βιβλ., I, 115. Πρβ. V. GARDTHAUSEN, Gr. Pal., I, 206). Μολονότι ὁ κατάλογος δὲν δίνει καμιά ἔνδειξη, ἀπὸ τὸ κείμενο τῆς συνταγῆς συμπεραίνουμε πὼς πρέπει νὰ εἶναι γραμμένη ἀπὸ μεταγενέστερο χέρι.

σεων καὶ καταλόγων τῶν χειρογράφων, ἰδιαίτερα κατὰ τοὺς τελευταίους αἰῶνες τῆς βυζαντινῆς ἐποχῆς, πιδὸ οἰκεῖοι εἶναι οἱ νεώτεροι καὶ οἱ λαϊκότεροι τύποι.

Ὁ τύπος *βεμβράνα* βρῖσκεται ¹:

Στὸ λεξικὸ τοῦ Ζωναρᾶ, τὸ ὁποῖο ἐρμηνεύοντας «τὰς *μεμβράνας*» τοῦ γνωστοῦ χωρίου τῆς Β' Ἐπιστολῆς πρὸς Τιμόθεον τοῦ Ἀποστόλου Παύλου γράφει: *Βεμβράνας* ρωμαϊκώτερον τὰ εἰλητὰ ἐκάλεσεν ἀπὸ τῆς ἐν Ρώμῃ συνηθείας ἀδιαφόρως τῇ λέξει καταχρησάμενος, ἀφ' ἧς δὴ καὶ ἔγραψε τὴν ἐπιστολήν².

Πολλές φορές στὴν ἱστορία τῆς Συνόδου τῆς Φλωρεντίας τοῦ Συροπούλου. Π.χ.: *καὶ ἔγραψαν καὶ αὐτὸ καὶ τὸ δεκρότον, μετὰ τοῦ νέου προοιμίου ἐν βεμβράναις μόνον τοῦ βουλλωθῆναι δεόμενα* ³.

Στὸ βιβλιογραφικὸ σημεῖωμα (φ. 94) τοῦ κωδ. τοῦ Βρετ. Μουσείου Add. 31913 (Μηναῖον Φεβρουαρίου τοῦ 1431), ὅπου μεταξὺ ἄλλων διαβάζουμε: *οὗς [=τοὺς ἔνδεκα ἄλλους μῆνες] ἐγὼ [=Ἰγνάτιος ταπεινὸς Μητροπολίτης Σηλυβρίας] γράφας ἐν βεμβράναις πάντα ἐμοίρασα διαφόρως ἐν τῷ ναῶ τῆς ἁγιωτάτης μητροπόλεως Σηλυβρίας* ⁴.

Στὸ βιβλιογραφικὸ ἐπίσης σημεῖωμα (φ. 13) τοῦ κωδ. 10 (ἔτ. 1641) τῆς Ἐθνικῆς Βιβλιοθήκης τῆς Ρώμης (olim Collegii Romani), ὅπου ὁ βιβλιογράφος σημειώνει: *εἰς τὴν παραμυθίαν πόλιν εὐροίας· ἔγραψεν ὁ Ροδινὸς Νεόφυτος ἕκ τινος βεμβράνης βίβλου* ⁵.

Τέλος, σ' ἓνα μεταγενέστερο ἀχρονολόγητο σημεῖωμα στὸ φ. 202 τοῦ κωδ. 395 (Δίον Κάσσιος τοῦ 10. αἰ.) τῆς Μαρκιανῆς βιβλιοθήκης: *Ζήτει ὁ ἀναγιγνώσκων τὸ παρὸν τετράδιον ἐν ἄλλῳ τόπῳ ὀφείλον τεθῆναι· ὁ γὰρ τὰς βεμβράνας συντεθεὶς ἡστόχησεν* ⁶.

1. Βλ. τὴ γραφὴ *βεμβράνας* ποὺ δίνουν τὰ λεξικά τοῦ DU CANGE καὶ SUICERUS γιὰ τὸ σχόλιο τοῦ Βαλσαμώνα (σ. 13).

2. Λ. *βεμβράνας*, ἔκδ. Tittmann, I, 383. Πρβ. καὶ DU CANGE καὶ H. STEPHANUS λ. *μεμβράνα*.

3. Silvester - Syropoulos, Vera Historia... Concilii Florentini... ex Typographia Adriani Vlacq 1660, Τμήμα β', κεφ. λη' (σ. 40). Βλ. καὶ τμ. στ', κεφ. ιθ' (σ. 170: ...ὡς παλαιὸν καὶ *βεμβράνον* (sic), ἐπεὶ ταῖς *βεμβράναις* τὸ ἀξιόπιστον ἐκείνοι παρέχουσι). Τμ. ι', κεφ. η' (σ. 292: ...ἐν δὲ τῷ ἡμίσει μέρει τῆς αὐτῆς *βεμβράνας*). Γιὰ τὰ χωρία αὐτὰ πρβ. καὶ DU CANGE λ. *μεμβράνα* (στ. 903) καὶ SUICERUS λ. *μεμβράνη* (στ. 679-680).

4. H. OMONT (RR 553), 329.

5. D. TAMILIA (RR 746), 228. Πρβ. καὶ T. W. ALLEN (RR 78), 34, σημ. 1.

6. Ὁ R. DEVREESE (Introduction, 90, σημ. 6) γιὰ τὸ σημεῖωμα αὐτὸ δίνει τὴν γραφὴν *βεμβράνας*, ἐνῶ ὁ T. W. ALLEN (στὸν πρόλογο [σ. 9, σημ. 2] τοῦ Facsimile of the Codex Venetus Marcianus 474... London and Boston 1902) *βεβράνας*. Ὁ κ. Γ. Πλουμίδης ὅμως εἶχε τὴν καλοσύνη νὰ μᾶς γνωρίσῃ διὰ μέσου τοῦ κ. Μανούσακα ὅτι στὸ χφ ὑπάρχει τὸ μ, καὶ ἔτσι εἴμαστε βέβαιοι πὼς ἡ σωστὴ γραφὴ εἶναι *βεμβράνας*.

Τὸν τύπο *βεβράνα*, τρίτον καὶ τελευταῖον τῆς πρώτης ομάδας, συναντήσαμε σὲ κάποιο χωρίο τοῦ Παχυμέρης καὶ σὲ ἓνα σημεῖωμα χειρογράφου.

Παχυμέρης: *ιστῶσι τοίνυν τὸν ἄνδρα, καὶ ... ἐμβάλλουσι πῦρ τοῖς χάρταις βεμβράναις οἴσι* ¹.

Ἡ ἔλλειψη κριτικῆς ἔκδοσης δὲν ἐπιτρέπει νὰ πληροφορηθοῦμε, ἂν ἡ γραφή *βεβράνα* μαρτυρῆται καὶ ἀπὸ ἄλλα χειρόγραφα τοῦ συγγραφέα καὶ ποιά, γιατί δυσκολευόμαστε νὰ δεχτοῦμε πὼς εἶναι δυνατόν ὁ λόγιος Παχυμέρης νὰ χρησιμοποίησε τὸν λαϊκὸ αὐτὸν τύπο. Ὅπως δὴποτε ἡ γραφή αὐτὴ φαίνεται ὅτι ὑπάρχει σὲ ὀρισμένα χειρόγραφα τοῦ ἔργου, γιατί τὸ χωρίο καταχωρίζεται κατὰ τὸν ἴδιο τρόπο καὶ στὸ λ. *μεμβράνα* τοῦ λεξικοῦ τοῦ Du Cange.

Στὸ σημεῖωμα, συνταγὴ γιὰ μελάνη στὸ φ. 2 τοῦ κώδ. 378 (16. αἰ.) τῆς Μονῆς Κουτλουμουσίου, μεταξὺ ἄλλων λέγεται: *εἰς δὲ τὰς βεβράνας ξανθότερον ποιήσον* ².

β) *Μέμβρανον - βέμβρανον - βέβρανον*

Ὁ πρῶτος ἀπὸ τοὺς τύπους τῆς δεύτερης ομάδας *μέμβρανον*, ἀπὸ τὸν ὁποῖο προῆλθαν οἱ δύο ἄλλοι, φαίνεται πὼς χρησιμοποιήθηκε νωρὶς στὰ ἑλληνικά, ὅπως πιστοποιοῦν μαρτυρίες του σὲ κείμενα ἑλληνικὰ καὶ κοπτικὰ τῆς πρώιμης βυζαντινῆς ἐποχῆς ³. Παραθέτουμε ἐδῶ μιὰ ἐπιλογή ἀπὸ ἀντιπροσωπευτικὰ παραδείγματα, μέσα στὰ ὁποῖα ἀπαντᾷ ὁ τύπος *μέμβρανον*, ἄλλοτε ὡς οὐσιαστικοποιημένο ἐπίθετο καὶ ἄλλοτε ὡς πραγματικὸ ἐπίθετο.

Ὁ Ἰωάννης Λυδός, πού θεωρεῖται ὡς πηγὴ γιὰ τὸ γνωστὸ χωρίο ἀπὸ τὰ *Anecdota* τοῦ Boissonade ⁴, ἔγραφε: *Χρόνω δὲ ὕστερον ὁ Πτολεμαῖος συμβουλευόντος αὐτῶ Ἀριστάχου... Πρῶτος χάρτης ἀποστείλας τὴν Ρώμην ἐξένισε... δέρματα γὰρ τὰ ἐκ προβάτων ἀποξέσας εἰς λεπτὸν ἔστειλε τοῖς Ρωμαίοις τὰ λεγόμενα παρ' αὐτοῖς μέμβρανα. Εἰς μνήμην δὲ τοῦ ἀποστείλαντος ἔτι καὶ νῦν Ρωμαῖοι τὰ μέμβρανα περγαμηνὰ καλοῦσιν* ⁵.

1. Περὶ τοῦ Μιχαὴλ Παλαιολόγου, βιβλ. 6, κεφ. 25 (ἔκδ. Βόννης, 492, 19). Πρβ. καὶ Du Cange λ. *μεμβράνα* (=βεβράνα).

2. Σ. ΛΑΜΠΡΟΥ, Κατάλογος, I, 313. Πρβ. καὶ ΘΟΜΨΩΝΟΣ - ΛΑΜΠΡΟΥ, Παλαιογραφία, 68, σημ. 1.

3. Ὁ GRUM (A coptic recipe for the preparation of parchment, στὰ Proceedings of the Society of Biblical Archaeology, 1905, 167), σχολιάζοντας μιὰ κοπτικὴ συνταγὴ γιὰ παρασκευὴ καὶ ἐπεξεργασία περγαμηνῆς, πού φαίνεται πὼς εἶναι μετάφραση ἀντίστοιχης ἑλληνικῆς τοῦ 6.-7. αἰ., μᾶς πληροφορεῖ πὼς οἱ Κόπτες γιὰ τὴν ὀνομασίαν τῆς περγαμηνῆς υἱοθέτησαν τὸν τύπο *μέμβρανον* καὶ ὄχι *μεμβράνα*, πού τὸν χρησιμοποίησαν ὁμοῦς ὡς θηλυκό. Βλ. τὴ σημεῖωση 7, ὅπου πολλὰς παραπομπὰς σὲ κοπτικούς παπύρους.

4. Βλ. καὶ τοὺς στίχους τοῦ Ἰωάννου Τζέτζη σ. 25.

5. Ἰωάννου Λυδοῦ, περὶ μνηῶν, I, 28 (κατὰ τὴν ἔκδ. R. WÜNSCH, Lipsiae 1898 [T.], σ. 14) ἢ I, 24 (κατὰ τὴν ἔκδ. Βόννης, 1837, σ. 77). Σχετικὰ μὲ τὸ χωρίο αὐτό, πού ἡ

Τὸ χωρίο αὐτὸ τοῦ Λυδοῦ, ποὺ ἀνήκει σὲ συγγραφέα τοῦ 6ου αἰώνα, μαρτυρεῖ καθαρὰ πῶς ὁ δανεισμὸς τῆς λέξης *μέμβρανον* στὰ ἑλληνικὰ ἔγινε ἀπευθείας ἀπὸ τὰ λατινικά.

Ἐνα δεῦτερο κείμενο, ὅπου μαρτυρεῖται ὁ τύπος *μέμβρανον*, εἶναι τὰ *Aprophthegmata Patrum*. Ὁ ἀββὰς Ἀμμῶης, ποὺ ἔφυγε βιαστικὰ καὶ στὴ σπουδῇ του ἄφησε «πεντήκοντα ἀρτάβας σίτου» πρὶν ψηθοῦν ἀπὸ τὸν ἥλιο, λέει στὰ λυπούμενα «παιδάρια»: *Λυπεῖσθε διὰ τοὺς ἄρτους; Ἀληθῶς εἶδον ἐγὼ τινὰς φυγόντας καὶ ἐάσαντας κεκονιασμένα τὰ θυρίδια μετὰ βιβλίων μεμβράνων*¹. Ὅπως βλέπει κανεὶς ἡ λέξη χρησιμοποιεῖται ἐδῶ ὡς ἐπίθετο.

Ὡς ἐπίθετο χρησιμοποιεῖται ἐπίσης καὶ στὸ χωρίο τοῦ Νικήτα Βυζαντίου: *Μὰ ... γραφὴν στιχιζομένην ἐν μεμβράνω λιτῶ*².

Στὰ πρακτικὰ τῆς Συνόδου τῆς Φλωρεντίας διαβάζουμε: *Καὶ ὁ Κύριος Νικόλαος Δεκούζα, τὴν βίβλον ἔφερεν· ἔστι δὲ ἡ βίβλος ἐν μεμβράνοισι, οὐκ ἐν βαμβακίνοισι*³.

Ἐπίσης στὸν Βησσαρίωνα: *τῶν μὲν τεττάρων μεμβράνων καὶ παλαιωτάτων, τῶν δὲ δύο βαμβακινῶν*⁴.

Ἐκτὸς ὅμως ἀπὸ τὶς μαρτυρίες αὐτές, ποὺ ἀντλήσαμε ἀπὸ κείμενα, τὸν τύπο *μέμβρανον* συναντήσαμε καὶ σὲ βιβλιογραφικὰ σημειώματα καθὼς καὶ σὲ περιγραφεὲς χειρογράφων σὲ παλαιοὺς καταλόγους.

Κώδ.: Vat. gr. 830 (ἔτ. 1446) φ. 105: *Μετεγράφη τὸ παρὸν βιβλίον τῶν πρακτικῶν τῆς Οἰκουμενικῆς πρώτης συνόδου ἀπὸ βιβλίου παλαιοῦ μεμβράνου τοῦ μοναστηρίου τῆς χώρας*⁵.

γνησιότητά του ἀμφισβητεῖται (ἡ ἔκδ. Βόννης τὸ ἔχει μέσα σὲ ἀγκύλες), βλ. V. GARDTHAUSEN, Gr. Pal., I, 93, σημ. 4, καὶ ἰδιαίτερα C. WENDEL, Buchbeschreibung, 90 καὶ 132 (σημ. 506), ὁ ὁποῖος ὡς πηγὴ τοῦ Λυδοῦ θεωρεῖ τὸν Σουητῶνιο (βλ. σ. 13, σημ. 1). Πρβ. ἐπίσης R. P. EVARISTO ARNS, La technique du livre d'après saint Jérôme, Paris 1953, σ. 23 καὶ σημ. 2 καὶ σ. 28. R. DEVRESSE, Introduction, 5, σημ. 5. TH. BIRT, Buchwesen, 52, σημ. 1. DU CANGE λ. δέρμα καὶ Sophocles λ. μεμβράνα. Ὁ τονισμὸς τῶν Gardthausen καὶ Devresse τὰ «μεμβράνα» δὲν μαρτυρεῖται ἀπὸ πουθενά.

1. P.G., 65, 128 B. Πρβ. SOPHOCLES λ. μεμβράνα.

2. P.G., 105, 769 B. Πρβ. SOPHOCLES ὁ.π. Γιὰ τὴν ἐρμηνεῖα τοῦ χωρίου ἔχει γίνεαι λόγος στὸ Α' Μέρος τῆς ἐργασίας.

3. Πρακτ. Συν. Φλωρ. Συνελ. τετάρτη, ἔκδ. J. GILL, σ. 297, 14-15. Πρβ. καὶ DU CANGE λ. βαμβάκινον καὶ μέμβρανον.

4. P.G., 161, 325 A-B. Πρβ. καὶ 325 D (τὸ μὲν μέμβρανον παλαιώτατον ἐκ γε τῆς ὄψεως) καὶ 352 D (ἐν βίβλῳ μεμβράνω). Γιὰ τὰ χωρία αὐτὰ βλ. καὶ DU CANGE λ. μέμβρανον.

5. R. DEVRESSE (RR 721), 378. Πρβ. G. MERCATI, Scritti d'Isidoro, il cardinale Ruteno. E. Codici a lui appartenuti che si conservano nella Biblioteca Apostolica Vaticana (Studi e Testi 46), Città del Vaticano 1926, σ. 72. E. SCHWARTZ, Acta Conciliorum Oecumenicorum, tom. I, vol I, partie I, σ. I. Ὁ τύπος βρίσκεται ἐπίσης στὸν

Στὸν κατάλογο τῆς ἀπογραφῆς τῆς περιουσίας τῆς Μονῆς τοῦ Ξυλουργοῦ (ἔτ. 1143) δυὸ ἔγγραφα ἔχουν τὴν ἔνδειξη: *χαρτί μέμβρανον*¹.

Τέλος, στὸ φ. 15 τοῦ κωδ. Scal. 58 B (16. αἰ.) τῆς βιβλιοθήκης τοῦ Leyden, πού διασώζει ἕναν παλαιὸν κατάλογο τοῦ 1622, μεταξύ ἄλλων ἀναφέρεται: *ἱστορία εὐσεβῆς ... παρὰ τοῦ εὐλαβοῦς Ἰωάννου ... ἐν μεμβράνοις μῆκος αὐτῶν γεγραμμένον ἀπὸ ἐνιαυτῶν ἤδη 565*².

Οἱ μαρτυρίες γιὰ τὸν τύπο *βέμβρανον* εἶναι μεταγενέστερες. Ἀπὸ τὰ ἔξι παραδείγματα πού ἀκολουθοῦν μόνο τὰ δύο προέρχονται ἀπὸ κείμενα³, ἐνῶ τὰ ἄλλα ἀπὸ περιγραφές ἢ ἀπαριθμήσεις χειρογράφων σὲ παλαιούς καταλόγους⁴.

Τὰ κείμενα εἶναι:

Τὸ Μέγα Ἐτυμολογικόν: *Φελόνης· εἰλητόν, τομάριον βέμβρανον*⁵.

Ἐνα χωρίο τοῦ Λέοντος Γραμματικοῦ, ὅπου γίνεται λόγος γιὰ τὴν παραγγελία τῶν εὐαγγελίων ἀπὸ τὸν Μ. Κωνσταντῖνο στὸν Εὐσέβιο: *ἐξήκοντα βίβλους ἐκ δορκάδων βεμβράνων γράφας ἐφιλοκάλησε* ...⁶

κωδ. Vat. gr. 831 (ἔτ. 1446) φ. 262 (ὅμοιο βιβλιογρ. σημ. γιὰ τὰ πρακτικά τῆς Δ' Συνόδου: R. DEVRÆESSE, ὁ.π. 379. G. MERCATI, ὁ.π. 73) καθὼς καὶ σὲ πολλὰ ἀπόγραφα τῶν χφφ αὐτῶν, ὅπως Utrecht, Bibl. Univ. 3 (16. αἰ.): OMONT (RR 82), 22.

1. F. TERNAVSKIJ, Acta, praesertim graeca, Rossici in Monte Athos Monasterii, Kiev 1873. n° 6 (= Ἀπογραφή περιουσίας τῆς Μονῆς Ξυλουργοῦ τοῦ 1143), σ. 56, 41 καὶ 56, 13.

2. Τὸ περιγραφόμενον χφ (Ἱστορία Βαρλαάμ καὶ Ἰωάσαφ τοῦ Ἰωάννου Δαμασκηνοῦ) εἶναι ὁ Scorialensis gr. 163 (T. III. 3). Βλ. E. MILLER Catalogue, 133, P. A. REVILLA, Catálogo, 509 καὶ κυρίως K. A. DE MEYER. Un nouveau catalogue, Scriptorium 9 (1955) 103.

3. Ἐνα τρίτο παράδειγμα ἀπὸ τὴν ἱστορία τῆς Συνόδου τῆς Φλωρεντίας τοῦ Συροπούλου ἔχει δοθῆ στὴν σ. 17. σημ. 3. Ὁ τονισμὸς ὅμως *βεμβράνον* τῆς ἐκδ. τοῦ 1660, ἀνδρὸν ὀφείλεται σὲ τυπογραφικὸ λάθος, φαίνεται πολὺ ἀμφισβητήσιμος, ἴσως ἀπὸ ἐπίδραση ἀπὸ τὰ λατινικά, γιὰτὶ ἐναλλαγὴ τόνου στοὺς διαφόρους τύπους παρατηρεῖται ἀνάμεσα στὴν προπαραλήγουσα καὶ στὴ λήγουσα. Βλ. παρακάτω σ. 28.

4. Εὐκόλα διαπιστώνει κανεὶς πὼς γενικὰ οἱ τύποι πού ἐπανερχοῦνται σὲ τέτοιους καταλόγους εἶναι οἱ πιὸ νέοι καὶ οἱ πιὸ ἀλλοιωμένοι κάθε ὁμάδας.

5. Μέγα Ἐτυμ. 790, 8-9. Πρβ. καὶ SOPHOCLES λ. βέμβρανον. Ἄλλα μεσαιωνικά λεξικά δίνουν διαφορετικὰς γραφὰς στὸ ἴδιο λῆμμα. Ἡ Σούδα π.χ., ὁ Ἰσούχιος, τὰ Lexica Segueriana δίνουν *μεμβράνον* (παρακάτω σ. 27). Βλ. σχετικὰ καὶ Th. BIRT, Buchwesen, 65, ὅπου σημειώνονται παραπομπὲς καὶ σὲ ἄλλα μεσαιωνικά λεξικά, μὲ πηγὰς τὸν Du Cange (στ. 1657) καὶ H. Stephanus (λ. εἰλητόριον). Ἡ ἐξήγηση ὅμως πού καταχωρίζει ὁ BIRT γιὰ τὸν *φανόλη* δὲν προέρχεται ἀπὸ τὸ Μέγα Ἐτυμολογικόν, ἀλλὰ ἀπὸ τὴ Σούδα.

6. Ἐκδ. Βόννης, σ. 89, 2. Ἡ γενικὴ πληθυντικὸς *βεμβράνων* ὀδηγεῖ στὴν ὀνομαστικὴ ἐνικοῦ τὸ *βέμβρανον* (βλ. Du CANGE, Appendix, λ. βέμβρανον καὶ τὸν indicem στὴν ἐκδ. Βόννης λ. βέμβρανα) καὶ ὅχι ἢ *βεμβράνα*, ὅπως ἔχει τὸ λεξικὸ τοῦ SOPHOCLES (λ. ἢ βεμβρᾶνα).

Ἀπὸ παλαιούς καταλόγους ἔχουμε τὶς παρακάτω μαρτυρίες:

Σὲ ἀπαρίθμηση ἐγγράφων τῆς Μονῆς τῆς Πάτμου (12. - 13. αἰ.): *χαρ-
τ(ία)...* βέμβρανα δύο ¹.

Σὲ κατάλογο βιβλίων τοῦ Μιχαὴλ Καππαδόκη ὀρισμένα χειρόγραφα χα-
ρακτηρίζονται μὲ τὴν ἔνδειξη βιβλίον βέμβρανον: Vat. gr. 765 (12. αἰ.), φ.
II^v (χ. 13. αἰ.) ².

Σὲ σημείωμα γιὰ βιβλία ποῦ δανείστηκαν: Vat. gr. 269 (13. αἰ.), φ. III
(χ. 14. αἰ.) ³.

Τέλος, σὲ ἀπογραφή τῶν ἱερῶν σκευῶν τοῦ Ἁγίου Βλασίου Βενετίας τοῦ
1477, ἀνάμεσα στὰ ἄλλα περιλαμβάνεται καὶ ἓνα: *Εὐαγγέλιον τοῦ ὕφου βέμ-
βρανον* ⁴.

Ὁ τρίτος τύπος τῆς ὁμάδος αὐτῆς βέβρανον ἀπαντᾷ σχεδὸν ἀποκλει-
στικὰ ⁵ σὲ παλαιούς καταλόγους, σὲ τυπικὰ ἢ σὲ διαθήκες, ὅλα κείμενα ποῦ
χρονολογοῦνται μετὰ τὸν 13ο αἰώνα. Στὴ διαθήκη π.χ. τοῦ Σκαρανοῦ (τέλη
τοῦ 13ου αἰώνα) ὁ τύπος βέβρανον ἀπαντᾷ τρεῖς φορές (τὶς δύο σὲ συντομο-
γραφία) ⁶. Ἐπίσης πολλές φορές στὴ διαθήκη τοῦ ἀββᾶ Σάββα (τέλη 13. - ἀρ-

1. Ε.Λ. ΒΡΑΝΟΥΣΗ, Ἀνέκδοτος κατάλογος ἐγγράφων τῆς ἐν Πάτμῳ Μονῆς (IB'-
IIΓ' αἰ.), Σύμμεικτα Βασ. Ἰδρ. Ἐρ. (Κέντρ. Βυζ. Ἐρ.) 1 (1966) 138. Ἡ Βρανούση διαβάζει
δύο φορές ἀκόμα τὸν τύπο στὸν κατάλογο, ὁ τρόπος ὅμως μὲ τὸν ὅποιο ἐκδίδει τὶς λέξεις
(...βεμ]βρα(να), στὸν στ. 3 καὶ βέμβρανα [:] στὸν στ. 7) σημαίνει πὼς γιὰ τὶς ἀναγνώσεις
αὐτὲς πρέπει νὰ εἴμαστε πολὺ ἐπιφυλακτικοί. Βλ. τὴ φωτογραφία τοῦ ἐγγράφου.

2. R. DEVRESSE (RR 721), 281. Πρβ. καὶ Introduction, 17, σημ. 4.

3. MERCATI - CAVALIERI, Catalogus, I, 355. Πρβ. καὶ R. DEVRESSE, ὁ.π.

4. Κ. Θ. ΔΗΜΑΡΑ, Βενετία: 1477, 1828, Ἀνέκδοτα κείμενα, Θησαυρίσματα 1 (1962)
2 (=στ. ἐγγράφου 20). Στὸ ἴδιο κείμενο βρίσκουμε ἐπίσης δύο φορές τὸν τύπο βέβρανον
(στ. 35 καὶ 36· βλ. παρακάτω σ. 22) καὶ μιὰ φορά βέμβρινον (στ. 17· βλ. παρακάτω σ. 29).
Ὁ καθηγητὴς Λ. Πολίτης μᾶς πληροφόρησε πὼς ἡ φράση *Εὐαγγέλιον τοῦ ὕφου* (δηλ. ὕφους)
σημαίνει «Εὐαγγέλιον κατὰ τὰς ἀναγνώσεις», δηλαδὴ Εὐαγγελιστάριον.

5. Ὁ τύπος βέμβρανον ὡς ἐπίθετο μαρτυρεῖται καὶ ἀπὸ τὸν τίτλο (*χάρτης βέβρανος*)
τοῦ ἑβδομοῦ ἀπὸ τὰ αἰνίγματα τοῦ Ψελλοῦ πρὸς τὸν βασιλέα Μιχαὴλ τὸν Δούκα κατὰ τὸ
φ.149 τοῦ κωδ. 4 (VI. IV, 15 αἰ.) τῆς Bibl. Archiv. e Bart. τῆς Udine: A. COSATTINI (RR
831), 396. Φυσικὰ δὲν πρέπει μὲ κανένα τρόπο νὰ ὑποθέσουμε πὼς ἡ χρῆση τοῦ τύπου αὐ-
τοῦ, ποῦ εἶναι λαϊκὸς καὶ μεταγενέστερος, μπορεῖ νὰ ἀνάγεται στὸν ἴδιο τὸν Ψελλό. Ἐν-
δεικτικὰ σημειώνουμε πὼς τὸ ἴδιο αἰνίγμα, ἐκδεδομένο ἀπὸ ἄλλο χειρόγραφο ἀπὸ τὸν BOIS-
SONADE (Anecdota gr., III, 431), φέρει γιὰ τίτλο: «ζ' *Λέγμα προβάτου*».

6. *Εὐαγγέλιον* ||¹⁴ *καθημερινὸν* βέβρανον... ¹¹ *Εὐαγγέλιον* *καθημερινὸν* βε-
βρ(α)ν(ον) καὶ Ἀπόστ(ο)λο(ς) καθημερινό(ς) βεβρ(α)νο(ς): J. BOMPAIRE, Actes de
Xéropotamou (Archives de l' Athos III), Paris 1964, 9 B, 14 (σ. 84) καὶ 9 A, 11 (σ.
79).

χὲς 14. αἰ.)¹, καὶ δυὸ φορές στὴν ἀπογραφὴ τῶν ἱερῶν σκευῶν τοῦ Ἀγίου Βλασίου Βενετίας (ἔτ. 1477)².

Ὁ ἴδιος τύπος, εἴτε ὡς οὐσιαστικὸ εἴτε ὡς ἐπίθετο, ἐπανέρχεται πολλὰς φορές σὲ ἀπαριθμήσεις βιβλίων ἢ σὲ διάφορα ἄλλα σημειώματα ποὺ διασώζουσι τὰ χειρόγραφα: Ἰωάννινα, Ἀρχιμανδρεῖον 1³, Ἱεροσόλυμα, Πατριαρχικὴ Βιβλιοθήκη 135 (14. αἰ.)⁴, Ἄγιον Ὄρος, Μονὴ Φιλοθέου 59 (15. αἰ.)⁵, Vat. gr. 432⁶ καὶ 1412⁷, Μετέωρα, Μονὴ Μεταμορφώσεως 207 (17. αἰ.)⁸, κλπ.

Τὰ βεύρανον, βρεύνανον, καὶ δεύρανον, ποὺ ἀπαντοῦν σὲ ὀρισμένες διαθήκες καὶ καταλόγους, πρέπει νὰ θεωρηθοῦν ὡς διαφορετικὲς γραφὲς ἢ ὡς ιδιωματισμοὶ τοῦ τύπου βέβρανον καὶ ὄχι ὡς ξεχωριστοὶ τύποι.

Ἡ γραφὴ βεύρανον, συνηθισμένο λάθος σὲ ὄψιμα σημειώματα χφφ. (πβλ. τὰ φευβρουάριος, νοεῦριος, κλπ.), ἐπανέρχεται πολλὰς φορές στὴ Διαθήκη τοῦ Νείλου Δαμιλᾶ (ἔτ. 1417)⁹.

1. MIKLOSICH - MÜLLER, Acta et Diplomata, 6, 242.

2. Κ. Θ. ΔΗΜΑΡΑΣ, δ.π. Πρβ. καὶ τὴ διαθήκη τοῦ Δαμιλᾶ λίγο παρακάτω.

3. Κατάλογος γραμμένος ἀπὸ χέρι τοῦ 14. αἰ. (φ. 166^v) ποὺ ἀπαριθμεῖ «τὰ ἀφιερωμένα βιβλία». Βλ. Σ. ΛΑΜΠΡΟΣ, Ν. Ἑλλ. 10 (1913) 401-402 (RR 435).

4. Στὸ φ. 25^v π.χ. διαβάζουμε: ζήτ(ει) αὐτ(όν) εἰς τὸ μέγαν Πανηγυρικὸν τὸ βέβρανον (passim). Βλ. Α. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ - ΚΕΡΑΜΕΩΣ, Ἱεροσόλ. Βιβλ., Α', 236. Α. EHRHARD, Überlieferung und Bestand III, 271, σημ. 2.

5. Στὸ τέλος τοῦ χφ: ...τοὺς δὲ ἐτέρους λόγους... ζήτηι... εἰς τὸ βέβρανον βιβλίον: Σ. ΛΑΜΠΡΟΥ, Κατάλογος, I, 156.

6. Τὸ φ. 212^v τοῦ χφ διασώζει ἕναν κατάλογο ἀπὸ εἰκοσι βιβλία ποὺ ἀριθμοῦνται ἀπὸ τὸ Α ὡς τὸ Κ καὶ ποὺ ἀνήκαν σὲ κάποιον βιβλιόφιλο ποὺ δὲν κατονομάζεται. Ἀπὸ αὐτὰ τὰ ἕξι χαρακτηρίζονται μὲ τὸ βέβρανον (Α, Β, Ε, ΣΤ, ΙΒ, ΙΗ), ἕνα μὲ τὸ βέβρανος (Γ), ἔνδεκα μὲ τὸ βαμπίνιον (Δ, Ζ, Η, Θ, Ι, ΙΑ, ΙΓ, ΙΔ, ΙΣΤ, ΙΖ, ΙΘ) καὶ δύο μένουσι χωρὶς χαρακτηρισμὸ τῆς γραφικῆς ὕλης. Ἡ γραφὴ τοῦ καταλόγου, ποὺ τὸν συμβουλευτήκαμε ἀπὸ φωτογραφίες τοῦ Institut de Recherche et d'Histoire des textes (Section grecque), εἶναι μεταγενέστερη (15.-16. αἰ.). Βλ. καὶ R. DEVRESSE, Catalogus, II, 159.

7. Τὸ χφ. αὐτὸ περιέχει ἕναν «πίνακα τῶν βιβλίων τοῦ Λασκάρεως». Στὸ φ. 48^v μεταξὺ ἄλλων μνημονεύονται: ἐν ἐτυμολογικὸν ἐν βεβράνοις, καὶ λίγο πιὸ κάτω: βυβλίον τακτικῶν Αἰλιανῶ... ἐν βεβράνοις. Βλ. Κ. Κ. MÜLLER, Neue Mitteilungen über Janos Laskaris und die Mediceische Bibliothek, ZBB 1 (1884) 379 καὶ 380. Στὸν κατάλογο αὐτὸν ὡς ἔνδειξη γραφικῆς ὕλης σημειώνεται γιὰ πολλὰ βιβλία ἕνα ἀπλὸ β ποὺ σημαίνει βαμβίνιον καὶ ὄχι βέβρανον. Στὴν ἐξήγησιν αὐτῆ, ποὺ τὴ δέχεται καὶ ὁ ἐκδότης τοῦ καταλόγου (σ. 352), ὀδηγεῖ καὶ τὸ ὅτι στὴ σ. 372 βρισκόμε: Ἡρωδιανῶ τὸ Περὶ διαλέκτων βαμβίνιον, καὶ ὕστερα γιὰ δεκατέσσερα ἄλλα ἔργα ἕνα β, ἐνῶ στὴν ἴδια σελίδα ἢ περγαμνῆ γιὰ ἑπτὰ βιβλία δηλώνεται μὲ ἕνα π ποὺ πρέπει νὰ διαβαστῆ περγαμνῆν.

8. Στὸν νέο κατάλογο τῶν χφφ τῶν Μετεώρων βρισκόμε πῶς στὸ φ. 153^v τοῦ κωδ. 207 (16. αἰ.) τῆς Μονῆς Μεταμορφώσεως, ἀφοῦ γίνῃ λόγος γιὰ τὰ «τελούμενα» κατὰ τὴν καθιέρωση ναοῦ, ἀκολουθεῖ: ἐνηλύσει χάρτην βέβρανον ἄθικτον... Καὶ στὸ φ. 154: ἀπὸ τε βεβράνων χαρτίων, καὶ σφικωμάτων, καὶ περιδέματος, καὶ μαρμάρου...: Ν. Α. ΒΕΗ, Τὰ χειρόγραφα τῶν Μετεώρων, τόμ. Α', Ἀθήναι 1967, σ. 230.

9. S. LAMBROS, Das Testament des Neilos Damilas, BZ 4 (1895) 585-587.

Ἡ γραφή βρούρανον (πού ἔχει ἓνα ρ περισσότερο ἴσως ἀπὸ ἐπίδραση τοῦ δεύτερου) ἀπαντᾷ μόνο μιὰ φορά στὴν ἴδια Διαθήκη¹.

Τέλος, ἡ γραφή, δεύρανον ὑπάρχει σὲ δυὸ καταλόγους χφφ. πού διασώζονται ὁ κωδ. 46 τῆς Παναγίας τῆς Συναγωγίας Βλαχερνῶν τοῦ Κάστρου τῶν Βελεγράδων² καὶ ὁ Vat. gr. 1414 (15. αἰ.)³.

Ἡ γραφή αὐτή, καὶ μάλιστα ἡ μαρτυρημένη ἀπὸ τὸν δεύτερο κατάλογο, πού συχνὰ ἴσως σημειωμένη με βραχυγραφίαις, φαίνεται πὼς ἐταλαιπώρησε ἀρκετὰ δυὸ ξένους σοφοὺς.

Ὁ Pierre de Nolhac (ὁ.π. σ. 255, σημ. 3) γράφει χαρακτηριστικὰ: je n'ai pu arriver à déterminer le mot qui se cache sous cette abreviation; on le trouve dans une forme plus étendue *δευραν...νον*. Ce doit être une désignation de format ou de matière (comme *ἐν παπίρω*, in pergamenam)...» (γιὰ τὴ λαυθασμένη ἐρμηνεῖα τοῦ «ἐν παπίρω» θὰ γίνῃ λόγος παρακάτω).

Ὁ Allen (ὁ.π. σ. 34, σημ. 1) ἐξηγεῖ τὸ *εν* ὡς διαφορετικὴ γραφή, πού τὴ βρίσκουμε π.χ. στὸ *νοευβρίω* (sic), γιὰ τὸ *δ* ὅμως παρατηρεῖ πὼς μένει ἀνεξήγητο. Γιὰ τὸ τελευταῖο ἴσως πρέπει νὰ παραδεχτοῦμε ξενικὴ ἐπίδραση προφορᾶς ἢ γραφῆς, πράγμα πού φαίνεται πολὺ πιθανό, ἀν λάβουμε ὑπόψη τὸν τόπο προελεύσεως τῶν δύο σημειωμάτων⁴.

Ἡ συντομογραφία *βεβρ*. Στους παλαιούς καταλόγους καὶ στὶς διαθήκες ἀπαντᾷ συχνὰ ἡ συντομογραφία *βεβρ*. χωρὶς τόνο. Στὴ διαθήκη π.χ. γιὰ τὴ Μονὴ τοῦ Ἁγίου Γεωργίου τῶν Μαγγάνων ὑπάρχει δέκα φορές ἡ συντομογραφία αὐτή. Ἄν λάβουμε ὑπόψη τὴν πολλαπλότητα τῶν μορφῶν τῆς λέξης, δὲν μπορούμε νὰ ποῦμε με βεβαιότητα ἀν ἐδῶ πρέπει νὰ συμπληρώσουμε *βέβρ(ανον)*, *βεβρ(άινον)* ἢ *βέβρ(ωνον)*. Ἐτσι σωστὰ ὁ Mercati⁵ ἀφήνει ἀσυμπλήρωτη τὴν συντομογραφία, ἐνῶ κακῶς ὁ H. Stevenson στὸν κατάλόγο του (Codices Palatini, 67) συμπληρώνει *βεβρ(άινον)*.

Ἄλλὰ καὶ ὁ Mercati, ἐνῶ τὶς ἐννέα ἀπὸ τὶς δέκα φορές ἐκδίδει τὸν τύπο ἀσυμπλήρωτον, τὴ μιὰ φορά, τὴν πρώτη, συμπληρώνει καὶ αὐτὸς *βεβρ(άινον)*, καὶ τὴ γραφὴ αὐτὴ υἱοθετεῖ καὶ στὸ σχολιασμὸ τῆς διαθήκης (ὁ.π. σ. 39).

Γιὰ τὸν ἴδιο λόγο ἴσως δὲν ἔχει δίκαιο οὔτε ὁ V. Cappoici, ὅταν στὴν πε-

É. LEGRAND, Le testament de Nil Damilas, REG 4(1891) 178-180. (Ἡ ἔκδοση τῆς διαθήκης ἀπὸ τὰ φφ. 226^v - 227^v τοῦ Βαροκ. κώδ. 59 τῆς Βοδληϊανῆς Βιβλιοθήκης. Πρβ. καὶ COXE, Catalogi, 96).

1. S. LAMBROS, ὁ.π. σ. 586.

2. Γιὰ τὸν κατάλογο (ἔτ. 1440 ἢ 1442) βλ. ANΘ. ΑΛΕΞΟΥΔΗ, Κώδικες ἐπαρχίας Βελεγράδων, Ἐκκλησιαστικὴ Ἀλήθεια 21(1901) 71 (RR 211). Πβλ. ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ καὶ στὸ ΔΙΕΕ 4(1891) 275-281.

3. PIERRE DE NOLHAC, Inventaire des manuscrits grecs de Jean Lascaris, Mélanges d'Archeol. et d'Histoire 6(1886) 255 καὶ T.W. ALLEN (RR 78), 34.

4. Βλ. καὶ τὴ γραφὴ *ντεβράινον*, σ. 27.

5. S. G. MERCATI, Un testament en faveur de St Georges des Manganes, REB 6(1948) 47· βλ. καὶ τὸ πανομοιότυπο μεταξὺ τῶν σελίδων 46-47. (Ἡ ἔκδοση ἀπὸ τὸν κωδ. Vat. Pal. gr. 138)

ριγραφὴ τοῦ Βαρβερινιανοῦ κώδ. 87 (10. αἰ.) γράφη: ἀπόστολον βε(μ)βρα-
ν(ον)¹. Ἡ συμπλήρωση τοῦ (μ) εἶναι περιττή, ἀφοῦ ὁ τύπος βέβρανον ἐπα-
νέρεται τόσο συχνά σὲ παρόμοιες ἀπαριθμήσεις βιβλίων.

Τέλος, σχετικὰ μὲ τὴ διαθήκη τοῦ Μαξιμου Μοναχοῦ (ἔτ. 1247), ἐπειδὴ
δὲν ἔχομε δεῖ τὸ πρωτότυπο, δὲν μπορούμε νὰ ξέρομε ἀν ἡ γράφη τοῦ Εὐ-
στρατιάδου ἕτερον μέμβρανον δι' ὄλου τοῦ ἐνιαυτοῦ (Ἑλληνικά 3, 1930, 332)
εἶναι παραλλαγή ἢ αὐθαίρετη διόρθωση, τὴ στιγμή πού ὁ Μ. Ι. Γεδεών γιὰ τὸ
ἴδιο Μηναῖο δίνει: ἕτερον βέβρανον... (Μικρασιατικὰ Χρονικά 2, 1939, 282).

γ) Μεμβράϊνον - βεμβράϊνον - βεβράϊνον

Γιὰ τοὺς δύο πρώτους τύπους τῆς ομάδας αὐτῆς οἱ μαρτυρίες εἶναι τόσο
λίγες, ὥστε μόλις μπορούμε νὰ βασιστοῦμε σ' αὐτὲς γιὰ νὰ τὴν ἀνασυγκροτή-
σομε. Ἀντίθετα ὁ τρίτος τύπος (βεβράϊνον) χρησιμοποιεῖται, ἰδίως στὰ με-
ταγενέστερα χρόνια, περισσότερο ἀπ' ὅλα τὰ παράγωγα πού ἔδωσε ἡ λέξη
μεμβράνα στὰ ἑλληνικά.

Ὁ τύπος μεμβράϊνον μαρτυρεῖται ἀπὸ τὸν στίχο 6 τοῦ παπύρου Maspero
67. 144 (6. αἰ.):]ων το τεχνκ/ μεμβραῖνον δ/ Πικαν ἐξ

ὑποβο² Πιλατὸ νομικ/²

Δυστυχῶς ἡ κατάσταση τοῦ παπύρου—ὁ στίχος μας εἶναι ἀπὸ τοὺς καλύ-
τερα διατηρημένους!—δὲν ἐπιτρέπει νὰ εἴμαστε βέβαιοι γιὰ τὴν ἔννοια μὲ τὴν
ὁποία χρησιμοποιεῖται ἡ λέξη ἐδῶ. Ἄν ὅμως λάβουμε ὑπόψη πὼς κάποιος
συμπληρώνει κατάλογο ἀπὸ ἐπιπλα καὶ ζῶα πού τοῦ ἔκλεψαν, τότε ἴσως μὲ
κάποια πιθανότητα μπορούμε νὰ ποῦμε πὼς σημαίνει δέρματα ἢ προβιές.
Ὅπωςδήποτε τὸ κείμενο αὐτὸ ἀποτελεῖ πρώιμη μαρτυρία (6ος αἰ.) γιὰ τὴν
παρουσία τοῦ ἐπιθέτου μεμβράϊνος στὴν ἑλληνικὴ γλῶσσα.

Δεύτερη μαρτυρία γιὰ τὸν τύπο παρέχουν τὰ Μεσαιωνικὰ Λεξικά. Στὴ
Σούδα π. χ. (λ. φαιλώνης) διαβάζουμε: φαιλώνης· εἰλητόν, τομάριον μεμβράϊ-
νον³.

1. V. CAROCCI, Codices Barberiniani graeci, I, 118.

2. JEAN MASPERO, Papyrus grecs d'époque byzantine, Catalogue général des
antiquités égyptiennes du Musée du Caire, II (1913), σ. 76. Πρβ. καὶ τὰ λεξικά τῶν
PREISIGKE (λ. μεμβράϊνος) καὶ L-S-J (λ. μεμβράνα) πού δέχονται ὡς πιθανὸ καὶ τὸ μεμ-
βραῖν[άριος] (ἀπὸ τὰ Studien zur Paläographie τοῦ C. WESSELY: 20, 194 [6. αἰ.]), τοῦ
ὁποίου ἡ παραγωγή ἀπὸ τὸ θέμα τοῦ μεμβράϊν-ος εἶναι προφανής. Γιὰ τὸν τύπο μεμβρανά-
ριος (ἀπὸ τὸ θέμα μεμβράν-α καὶ τὴν ἴδια κατάληξη -άριος) μαρτυρημένο ἀπὸ τὴν Μεγάλη
Κατήχηση βλ. παραπάνω σ. 15 σημ. 4).

3. Ἐκδ. BEKKER, σ. 1077. Ὁρθογραφία καὶ στίξη δική μας. Γιὰ τὴ διόρθωση μεμ-
βραῖνας τοῦ KIESSLING στὴν ἔκδοσή του βλ. σ. 25 σημ. 2.

Γιὰ τὸν τύπο *βεμβροάϊνον* δὲν διαθέτουμε παρὰ δύο μόνο παραδείγματα.

Τὸ πρῶτο τὸ δίνουν οἱ παρακάτω στίχοι τοῦ Τζέτζη, μέσα στοὺς ὁποίους ὁ βυζαντινὸς λόγιος ἐπαναλαμβάνει καὶ αὐτὸς μὲ τὸ δικό του τρόπο τὴν γνωστὴ πληροφορία¹ γιὰ τὴν προέλευση τῆς περγαμηνῆς.

*Πρὸ τῆς χαρτῶν εὐρέσεως οἱ γράφοντες τοὺς νόμους
ἐν ματρικίοις ἔγραφον, ἦτοι σανίσι ξύλοις...*

*Γραμματικὸς δ' Ἀρίσταρχος ὑπάρχων Πτολεμαίου
ἔπεισε πρῶτος γράμματα χάρταις εἰς Ρώμην πέμψαι.*

*Ὁ τοῦ Ἀττάλου ἔπειτα γραμματικὸς ἐφεῦρεν
ἐκ τούτου τάχα ὀρηθρεῖς, τὰς χάρτας τὰς βεμβροαῖνας².*

Τὸ δεύτερο, πολὺ μεταγενέστερο, προέρχεται ἀπὸ ἕνα κατάλογο χειρογράφων τοῦ καρδινάλιου Sirleti, γραμμένον λίγο μετὰ τὸ θάνατό του (ἔτ. 1585), ὅπου, ἀνάμεσα στὰ βιβλία ποὺ περιγράφονται, ἀναφέρεται καὶ ἕνα: *βιβλίον παλαιότατον, τὸ ἤμισυ βαμβάκινον καὶ τὸ ἤμισυ βεβροάϊνον ... καὶ λίγο πιὸ κάτω συνεχίζεται ἡ περιγραφή: ἐν μὲν τῷ βαμβάκινῳ τὰδ' ἔνεστιν ... ἐν δὲ τῷ βεμβροαῖνῳ τὰδε ἔνεστιν³.*

Ὁ τύπος *βεβροάϊνον* ἀπαντᾷ σὲ πολλὰ σημειώματα, ποὺ εἶναι συνήθως ἀπαριθμήσεις χειρογράφων, Π.χ. Par. gr. 2243 (ἔτ. 1339), φ. 664 (ἀπαριθ-

1. Βλ. τὰ χωρία ἀπὸ τὰ Anecdota τοῦ BOISSONADE καὶ ἀπὸ τὸν Ἰωάννη Λυδὸ καὶ τὰ ὅσα ἔχουν σημειωθῆ γι' αὐτὰ στὶς σ. 13, σημ. 1 καὶ 18, σημ. 5).

2. P.A.M. LEONE, Ioannis Tzetzae Historiae, Napoli 1968, Chil. XII, στ. 336-343 (σ. 481). Τὸ κριτικὸ ὑπόμνημα τοῦ Leone μᾶς πληροφορεῖ πὼς στὸ σημεῖο αὐτὸ ἔχομε τὶς γραφές: *βεμβροαῖνας* (ποὺ υἰοθετεῖ ὁ ἐκδότης) ἀπὸ ὅλα τὰ χφφ ἐκτὸς τοῦ Q, *βεμβροάνας* ἀπὸ τὸ χφ Q καὶ *μεμβροάνας* ἀπὸ διόρθωση τοῦ Th. Kiessling στὴν ἔκδοσή του (XII, 341-348, σελ. 452). Πρβ. καὶ Th. PRESSEL, Johannis Tzetzae epistolae, Tübingen 1851, σ. 138, ὅπου ὁ συγγραφέας σημειώνει τὴ διαφορετικὴ γραφὴ *βεμβροάνας* στὴν ἐκδ. τοῦ Kiessling ἀπὸ τὰ χφφ A καὶ B.

Νομίζουμε ὅμως πὼς εἶτε τὴ γραφὴ τῶν περισσοτέρων χφφ δεχτοῦμε εἴτε τὴ διόρθωση τοῦ Kiessling πρέπει νὰ γράψουμε *βεμβροαῖνας* ἢ *μεμβροαῖνας*, μολονότι τὰ χφφ παραλείπουν τὰ διαλυτικὰ τοῦ γιῶτα, χωρὶς φόβο μήπως ὁ στίχος γίνῃ ἄμετρος, γιὰτὶ ἡ ἄμετρία αὐτῆ θεραπεύεται μὲ συνίζηση. Ἡ γραφὴ *βεμβροάνας* τοῦ Q, ποὺ προφανῶς θέλει νὰ θεραπεύσῃ τὴ φαινομενικὴ ἄμετρία τοῦ στίχου, δὲν μπορεῖ νὰ γίνῃ δεκτὴ, γιὰτὶ τὸ *χάρτας* ποὺ προηγεῖται χρειάζεται ἐπίθετο καὶ ὄχι οὐσιαστικό. Ὅσο γιὰ τὸ *τὰς χάρτας*, θὰ εἶναι αὐθαίρετη ποιητικὴ προσαρμογὴ τοῦ γένους πρὸς τὸ *τὰς βεμβροαῖνας*.

Ἡ γραφὴ *τοὺς χάρτας τοὺς βεμβροαῖνας*, ποὺ προτιμᾷ γιὰ τὸ κείμενό του ὁ Leone μὲ μάρτυρα τὸ χφ V, ὅχι μόνον δὲν λύνει τὸ πρόβλημα τοῦ ἄρθρου (*τὰς χάρτας*), ἀλλὰ τὸ μετατοπίζει σὲ χειρότερη μορφή στὸ *τοὺς βεμβροαῖνας*, γραφὴ τελείως ἀπαράδεκτη, ἐκτὸς ἂν διορθώσουμε *τοὺς χάρτας, τὰς βεμβροάνας*.

3. G. MERCATI, Appunti sul palinsesto Vat. gr. 1456, RhM, NF, 65 (1910) 334 (=Opere Minori III, 189).

μηση τῶν γραμμένων καὶ ἄγραφων φύλλων τοῦ χειρογράφου, ἀπὸ ἀδέξιο χέρι, πιθάνον τοῦ 16. αἰ.): *βεβραΐνα πάντα καὶ οὐδένα βαμβύκινον*¹.

Κοσινίτσης 265 (ἔτ. 1429· δυστυχῶς χωρὶς ἐνδειξη χρονολογίας γιὰ τὸ σημείωμα, στὸ ὁποῖο προφανῶς ἀπαριθμοῦνται χφφ): *Ἄγιον Διονύσιον βεβραΐνον μὲ σχόλια*².

Γενοῦης 13, φ. 4 (ἀπαρίθμηση χφφ ἀπὸ μεταγενέστερο χέρι, ποὺ ἔχει γράψει καὶ τὰ σημειώματα τῶν ἐπομένων χφφ): *λόγοι το(υ) χριστοστόμ. διάφοροι βεβραΐνον· λόγοι λ. Γενοῦης 14: ἐξαΐμερον τοῦ χρυσοστόμου βεβραΐνον*³. Γενοῦης 19: *ὀμιλία τοῦ μεγάλου Βασιλείου εἰς τὸν προφήτην ἠσαΐαν βεβραΐνον*.

Vind. hist. gr. 98 (κατάλογος τοῦ 16. αἰ. 171 χειρογράφων τῆς παλαιᾶς Μητροπόλεως τῆς Ἡρακλείας). Στὴν περιγραφή τῶν χφφ ἀπαντᾷ ὁ τύπος *βεβραΐνον* (πχ. *χαρτὶ βεβραΐνον*) μὴ φορὰ ὅμως καὶ ὁ τύπος *βιβραΐνιο*⁴.

Ἰβήρων 290, φ. 1^v (ἀπαρίθμηση χφφ σὲ σημείωση τοῦ 1593/4): *εὐρέθησαν εὐαγγέλια τέσσερα τὰ δύο ἐγκεκοσμημένα καὶ ἐν βεβραΐνον ἔχων διαφόρους ἱστορίας*⁵.

Συναϊτικὸς 976, φ. 236 καὶ 236^v (κατάλογος χφφ τῆς Μονῆς τῆς Ὀδηγητρίας Νέας Φωκαίας, τοῦ 1574). Ἡ λέξη ἐπαναλαμβάνεται συχνά, δύο φορές καὶ ὡς ἐπίθετο στὸ θηλυκὸ (*προφητρία βεβραΐνη καὶ παρακλητικὴ βεβραΐνη*)⁶.

1. Ἐπειδὴ στὴν ἔκδοση τοῦ σημειώματος αὐτοῦ ἀπὸ τὸν MONTFAUCON (Palaeographia graeca, 70) καὶ στὴν ἐπανάληψή του ἀπὸ τὸν GARDTHAUSEN (Gr. Pal., I, 161) ἔχουν γίνε πολλὰ λάθη, τὸ ἐπανεκδίδουμε κατὰ νεώτερη ἀντιβολὴ ἀπὸ τὸ φ. 664 τοῦ Παρισινοῦ κώδικα: *φύλλα τὰ πάντα εἰσίν, ἐξακόσια ἐξήκοντα | κ(αι) τέσσερα ἤγουν 664, ἐξ ὧν εἶναι ἄγραφα| τελείως, ἐννεήκοντα τρία, ἤγουν 93| τὰ δὲ λοιπὰ| γραμμ(εν)α ἐξ αὐτῶν (δέ), τ(ὸν) γεγραμμ(ένων) εἶναι τινὰ| μισὰ γραμμ(εν)α καὶ ὀλιγότερον· τὰ δὲ καθόλου γραμμ(εν)α καὶ ἄγραφα, εἶναι ἐξακόσια ἐξηκτατρία βεβραΐνα πάντα. (καὶ) οὐδένα βαμβύκινον. Ἡ σωστὴ λοιπὸν γραφὴ τῆς λέξης ποὺ μᾶς ἐνδιαφέρει εἶναι βεβραΐνα (τόνος στὸ ἄλφα καὶ διαλυτικὰ στὸ γιώτα) καὶ ὄχι βέβραϊνα, ὅπως εἶχε γράψει ὁ Montfaucon (ὁ.π.) καὶ ἐπανελάβαν ὁ Gardthausen (ὁ.π.) καὶ ὁ Λάμπρος (ΘΟΜΨΩΝΟΣ-ΛΑΜΠΡΟΥ, Παλαιογραφία, 68, σημ. 2, προσθήκη τοῦ Λάμπρου).*

2. Α. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ-ΚΕΡΑΜΕΩΣ (RR 92), σ. 29 καὶ Σ. ΛΑΜΠΡΟΣ (RR 326), σ. 82, σημ. 2.

3. Α. EHRHARD (RR 364), 200 = CH. SAMBERGER, Catalogi codicum graecorum qui in minoribus Bibliothecis Italicis asservantur... I, Leipzig 1965, σ. 274 (φωτομηχανικὴ ἀνατύπωση τῆς ἐκδ. τοῦ 1893). T.W. ALLEN (RR 78), σ. 34. Πρέπει νὰ σημειωθῇ πὼς ὁ Ehrhard ἐκδίδει τὸν τύπο τοῦ κώδ. 13 χωρὶς τόνο, ἐνῶ ὁ Allen μὲ μιὰ κουκκίδα πάνω στὸ γιώτα (*βεβραΐνον*). Ὅτι πρέπει ὅμως νὰ διαβάσουμε *βεβραΐνον* τὸ μαρτυροῦν τὰ σημειώματα τῶν δύο ἄλλων χφφ, ὅπου δύο φορές γράφεται ὁ τύπος πάλι χωρὶς τόνο, ἀλλὰ μὲ διαλυτικὰ πάνω στὸ γιώτα.

4. R. FÖRSTER (RR 713), σ. 18 καὶ 20. Σχετικὰ μὲ τὸν κατάλογο βλ. καὶ S. KUGÉAS, Analekta Planudea, BZ 18 (1909) 111. H. HUNGER (RR 859a), 107.

5. Σ. ΛΑΜΠΡΟΥ, Κατάλογος, II, 75. Βλ. καὶ τὸν Ν Ἑλλ. 9(1912) 300.

6. V. N. BENEŠEVIČ, Opisanie, I, 336 (RR 769). Πρβ. καὶ S. G. MERCATI, Un testament, 44.

Τέλος, ὁ ἴδιος τύπος μαρτυρεῖται ἀκόμα καὶ ἀπὸ ἓνα ἔγγραφο τοῦ 1440: *Ἐγρᾶφη εἰς χαρτὴν βεβραϊνὸν*¹, καθὼς καὶ ἀπὸ τῆ διαθήκη τοῦ Μαξιμου Μαρ-γουνίου τοῦ 1602: *Ἀκόμη ἀφήνω ὅλα μου τὰ βιβλία τὰ παλαιὰ τὰ βεβραῖνα*².

Ἐκτὸς ἀπὸ τὸν τύπο βεβραῖνον μαρτυροῦνται καὶ οἱ μορφές ντεβραῖνον, ἐβραῖνον καὶ πρᾶϊνον, ποὺ εἶναι διαφορετικὲς γραφές-καλύτερα παραφθορές πρὸ προχωρημένες—τοῦ τύπου βεβραῖνον καὶ ἔχει ξεχωριστοὶ τύποι (βλ. καὶ σ. 16 καὶ 25).

Τὴν πρώτη τὴ δίνει τὸ βιβλιογραφικὸ σημεῖωμα τοῦ κωδ. 625 (ἔτ. 1654) τῆς Μονῆς Ἰβήρων: *Τὸ παρὸν βιβλίον ἐγράφει διὰ χειρὸς ... ἀντεγρᾶφη δὲ ἀπὸ παλαιῶν ντεβραῖνον βιβλίον τοῦ μοναστηρίου...* (Σ. ΛΑΜΠΡΟΥ, Κατάλογος, II, 118). Δυστυχῶς σὲ ἀλλεπάλληλες ἐπισκέψεις μας στὴ Μονὴ δὲν κατορθώσαμε νὰ δοῦμε τὸ χρ γιὰ νὰ κάνουμε νέα ἀντιβολή.

Τὴ δεύτερη μορφή παραδίδει τὸ Γεωπονικὸν τοῦ Ἀγαπίου Λάνδου στὴ συνταγή «*Διὰ νὰ κάμης κόλλαν*»: *βάλε εἰς τὸ νερὸν ταῖς ἄκραις τοῦ ἐβραῖνοῦ χαρτίου, ἤγουν ἐκεῖνα ὅπου ῥίπτουν οἱ σταχοτάδες τῶν βιβλίων* (κεφ. ΣΚΕ, ἐκδ. Βενετίας 1779, σ. 219. Πρβ. καὶ Κεφ. Ρ4Δ, ὁ.π. σ. 199, καὶ DU CANGE λ. ἐβραῖνον [sic] καὶ σταχοτάδες). Γιὰ τὴ θέση τοῦ τό-νου στὸ παράδειγμα αὐτὸ βλ. ἀμέσως παρακάτω.

Τὴν τρίτη ἓνα δίστιχο ἀπὸ τὴν Πάτμο (βλ. G. MEYER, Die lateinischen Lehnworte im Neugriechischen, Sitzungsbr. d. Acad. der Wissenschaften in Wien, 132, 1895, 44).

Στὰ παραδείγματα ποὺ χρησιμοποίησαμε πολλοὶ ἐκδότες ἔχουν κάμει λάθη σχετικὰ μὲ τὸν τονισμό (κάποτε καὶ μὲ τὴν ὀρθογραφία) τῶν τύπων τῆς ομάδας αὐτῆς. Ἐξετάζουμε κάπως ἰδιαίτερα τὸ πρόβλημα.

Ὁ τύπος *μεμβραῖνον* στὸν πάπυρο Maspéro παρουσιάζεται δυστυχῶς χωρὶς τόνο, ὅπως ἄλλωστε καὶ ὅλο τὸ κείμενο. Ἡ συνηθισμένη τελεία τοῦ γιῶτα δὲν πρέπει νὰ θεωρηθῆ τόνος.

Οἱ διάφορες ἐκδόσεις τοῦ λήμματος *φαιλόνης* (ἀλλὰ καὶ *φαιλόνης* ἢ *φελόνης* ἢ *φαινόλης* κτλ.) ἀπὸ τὰ μεσαιωνικὰ λεξικά δίνουν πολλοὺς τονισμούς: *Μεμβραῖνον*: Σούδα, ἐκδ. BEKKER (σ. 1077). Ἡσύχιος, ἐκδ. SCHMIDT (λ. *φαιλόνης*, τομ. IV, σ. 227, μὲ τὸν ὅτι ἐκδότης ἐξοβελίζει τὸ λῆμμα). Φώτιος, ἐκδ. NABER (λ. *φαιλόνης*, τομ. I, σ. 372). Κύριλλος, ἐπανεκδ. τοῦ λήμματος ἀπὸ τὸν WATTENBACH (Schriftwesen, 614) κατὰ τὴ μαρτυρία τοῦ DU CANGE (λ. *φαιλόνης*, στ. 1657). Συναγωγὴ Λέξεων Χρησίμων, τὴν ὁποία μαζὶ μὲ ἄλλα λεξικά διασώζει ὁ Par. Coislin 345 (=Lexica Segueriana· βλ. R. DEVREESE, Fonds Coislin, 329-330), ἐπανεκδ. λ. ἀπὸ τὸν BIRT (Buchwesen, 65) κατὰ τὴ μαρτυρία τοῦ MONTFAUCON (Bibliotheca Coisliniana, Paris 1715, σ. 476).

1. MIKLOSICH-MÜLLER, Acta et Diplomata, III, 284. Καθὼς δὲν ἔχουμε δὴ οὔτε τὸ ἴδιο τὸ ἔγγραφο οὔτε φωτογραφία του, δυσκολευόμαστε νὰ δεχτοῦμε τὴν γραφὴ τῶν ἐκδοτῶν (πρβ. καὶ τὸν τύπο *ἐβραῖνον*, λίγο παρακάτω) ἔχει τόσο γιὰ τὸν τονισμό, ποὺ εἶναι ἴσως ὀρθὸς (βλ. σ. 28), ὅσο γιὰ τὴν ἔλλειψη τῶν διαλυτικῶν πάνω στὸ γιῶτα.

2. K. AMANTOY, Συναϊτικὰ μνημεῖα ἀνέκδοτα, Ἀθῆναι 1928, σ. 24, ὅπου ἐκδίδεται ἡ διαθήκη ἀπὸ τὸ φ. 13 τοῦ Συναϊτικοῦ κώδ. 2206.

Μεμβραῖνον: Κύριλλος, ἐκδ. λ. ἀπὸ DU CANGE (β. π.). Σούδα ἐκδ. A. Aller (IV. 708).

Μεμβραῖνον: Συναγ. Λεξ. Χρησ. ἐκδ. λ. ἀπὸ MONTFAUCON (β.π.).

Μεμβραῖνόν: Συναγ. Λεξ. Χρησ., ἐκδ. BACHMANN (Anecdota graeca, 1,402)

Γιὰ τοὺς ἀλληλοσυγκρουόμενους τονισμοὺς τοῦ Montfaucon καὶ τοῦ Bachmann ὁ φίλος Charles Astruc, πού εἶχε τὴν καλοσύνη νὰ ἐρευνήσῃ τὸ θέμα γιὰ λογαριασμὸ μας ἔχοντας στὴ διάθεσή του τὸ ἴδιο τὸ χειρόγραφο, μᾶς ἐπληροφόρησε ὅτι στὸν ὄρισμό τοῦ λ. φαινώλης (Par. Coislin 345, f. 144^v) ἡ λέξις *μεμβραῖνον* δὲν εἶναι τονισμένη καὶ πὼς ἡ κατάληξις *-ον* εἶναι γραμμένη μετὰ τὴ συνηθισμένη βραχυγραφία (ʼ). Ὅπωςδήποτε ὅμως τὰ διαλυτικά τοῦ γιώτα εἶναι ἀναμφίβολα, μολονότι ἡ μιὰ τελεία εἶναι πολὺ κοντὰ στὴν ἄλλη. Αὐτὸ ἐξηγεῖ, πάντα κατὰ τὸν Astruc, τὴν πλάνη τοῦ Montfaucon, πού πῆρε τὰ διαλυτικά ὡς περισπωμένη. Ὅσο γιὰ τὸν Bachmann θὰ θεώρησε ὅτι ἡ βραχυγραφία τοῦ τέλους ἰσοδυναμοῦσε μετὰ *-όν*.

Ἀπὸ τοὺς πολλοὺς αὐτοὺς τονισμοὺς ὁ μόνος σωστός, κατὰ τὴ γνώμη μας, εἶναι αὐτὸς πού τονίζει τὴν προπαραλήγουσα (*μεμβραῖνον*): ὑπὲρ αὐτοῦ συνηγοροῦν ὁ τρόπος παραγωγῆς τοῦ τύπου στὴν ἐλληνικὴ γλῶσσα καὶ οἱ μαρτυρίες τῶν περισσώτερων λεξικῶν. Ἐνδεικτικὸ εἶναι ἀκόμα καὶ τὸ ὅτι δύο μεγάλοι παλαιογράφοι, ὁ Wattenbach καὶ ὁ Birt, ἐπαναλαμβάνοντας τὸ λῆμμα ἀπὸ δύο διαφορετικὰ λεξικά μετὰ πηγὰς τὸν Du Cange καὶ τὸν Montfaucon, διόρθωσαν τὸν τόνο τῶν πηγῶν τους.

Ἐπειδὴ ὅμως παρόμοιοι παρατονισμοὶ ἔχουν γίνῃ καὶ μετὰ τοὺς τύπους *βεμβραῖνον* καὶ *βεβραῖνον*, πού γιὰ νὰ μὴν ἐπεκταθοῦμε περισσότερο ἐδῶ, θὰ τοὺς σημειώσουμε σὲ κάθε περίπτωση χωριστά, νομίζουμε πὼς ἐπιβάλλεται νὰ υἱοθετηθοῦν οἱ τονισμοὶ *μεμβραῖνον*, *βεμβραῖνον* καὶ *βεβραῖνον* στὸν ἐνικό, καὶ *μεμβραῖνα*, *βεμβραῖνα*, *βεβραῖνα* στὸν πληθυντικό. Οἱ τονισμοὶ αὐτοί, ὅπως εἶπαμε, ἀπὸ γραμματικὴ ἄποψη εἶναι οἱ πιὸ σωστοὶ καὶ μαρτυροῦνται καὶ ἀπὸ τὰ ἴδια τὰ χειρόγραφα, ὅσο μπορέσαμε νὰ διαπιστώσουμε ἀπὸ αὐτοψία.

Μιὰ ἐνδεχόμενη ἐναλλαγὴ τόνου στοὺς τύπους αὐτοὺς, πού δὲν πρέπει νὰ ἀποκλεισθῇ, εἶναι ἀνάμεσα στὴν προπαραλήγουσα (*μεμβραῖνόν*, *βεμβραῖνον*, *βεβραῖνον*) καὶ στὴν λήγουσα (*μεμβραῖνόν*, *βεμβραῖνόν*, *βεβραῖνόν*): θὰ μπορούσε νὰ ἐξηγηθῇ ἢ ὡς «τονικὴ κατ' ἀναλογίαν μεταβολή», πού εἶναι δυνατὴ καὶ στὴν Μεσαιωνικὴ καὶ στὴν Νέα ἐλληνικὴ γλῶσσα¹, ἢ ὡς παλαιογραφικὴ παρανόημα μετὰ κάποια περιορισμένη διάδοση, καθὼς οἱ διάφοροι τύποι καὶ ἰδιαιτέρως ἡ κατάληξις τοῦ τέλους *-ον* (ʼ) συχνὰ γράφονται μετὰ συντομογραφίες.

1. Βλ. Γ. ΧΑΤΖΙΔΑΚΙ, MNE, B, 99-100.

δ) *Μέμβρινον - βέμβρινον - βέβρινον*

Οἱ μαρτυρίες γιὰ τὰ παράγωγα αὐτὰ εἶναι πολὺ περιορισμένες, ἰδιαιτέρα γιὰ τὰ δυὸ τελευταῖα, ποὺ χρησιμοποιοῦνται σὲ κείμενα πολὺ ὄψιμα· καθὼς ὁμως ἔχουμε δυὸ ματυρίες κάπως παλιές γιὰ τὸν πρῶτο καὶ βασικὸ τύπο *μέμβρινον*, μποροῦμε νὰ μιλήσουμε καὶ γιὰ τὴν ὁμάδα αὐτὴ ποὺ ἡ ὑπαρξή της, παρὰ τὶς ἐλλιπεῖς μαρτυρίες, δείχνει ὡς πόσο ἀργὰ καὶ μὲ πόση ποικιλία μορφῶν χρησιμοποιήθηκε στὰ ἑλληνικὰ ἢ δανεισμένη ἀπὸ τὰ λατινικὰ λέξη *μεμβράνα*.

Ἐπί τούτου ὁ τύπος *μέμβρινον* βρίσκεται: Στὴ διαθήκη τοῦ Βόιλα: καὶ ἕτερον εὐαγγέλιον *μέμβρινον*¹.

Στὶς προσθήκες ποὺ ἔχουν γίνει στὴ διάταξη τοῦ Μιχαὴλ Ἀτταλειάτη: *βιβλίον μικρὸν ἔχον χαρτίον μέμβρινον, τὸ σχηματολόγιον*².

Σὲ μιὰ ἐπιβεβαίωση ἐπικυρώσεως ἐνὸς σιγίλλιου (ἔτ. 966) τοῦ πατριάρχου Πολυεύκτου, καμωμένη ἀπὸ τὸν Κύριλλο Λούκαρι στὰ 1624: *Ἴσον γράμματος σιγίλλιδος ἐγγεγραμμένου ἐν παλαιῷ μεμβρίνῳ κώδικι τῆς καθ' ἡμᾶς τοῦ χριστοῦ μεγάλης ἐκκλησίας*³.

Στὸ βιβλιογραφικὸ σημεῖωμα τοῦ κωδ. 85 (ἔτ. 1761) τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς τῆς Χάλκης: ... *ἀντεγράφη ἀπαράλλaktως... ἐκ τοῦ μεμβρίνου κητορικοῦ τυπικοῦ*...⁴

Ἐπί τούτου ὁ τύπος *βέμβρινον* ἀπαντᾷ μιὰ φορὰ στὴν ἀπογραφή τῶν ἱερῶν σκευῶν τοῦ Ἀγίου Βλασίου Βενετίας τοῦ 1477 (*τετραβαγγέλιον βέμβρινον*)⁵, κα-

1. Αὐτοψία στὸ πρωτότυπο (Par. Coislin 263, ἔτ. 1059, φ. 161^v) ἔδειξε πὼς ὁ ἐκδότης τῆς διαθήκης BENEŠEVIČ (στὰ Χρονικὰ τοῦ Ἑπιτομίου Ἑθνικῆς Παιδείας, ἔτος 1907, μήνας Μάιος, σ. 226, 30), προφανῶς ἀπὸ παρανόληση, ἀντὶ *μέμβρινον* ἔχει ἐκδώσει *μεμβράνιον*. Ἐπειδὴ ἡ μελάνη στὸ φ. αὐτό, καὶ ἰδιαιτέρα στὸ δεῦτερο μισό, εἶναι πολὺ ξεθωριασμένη, ὁ Beneševič ἔχει κάνει καὶ ἄλλες σοβαρὲς παραναγνώσεις. Μερικὲς ἀπ' αὐτὰς ποὺ μᾶς ἐνδιαφέρουν εἶναι: *βιβλίον ἀντὶ βιβλί(ον)* (ποὺ τὸ ἔχουμε ἐπισημάνει στὸ Α' Μῆρος τῆς ἐργασίας), καὶ *ἰαστόρην ἔνδυμα ἀντὶ καστόρην ἔνδυμα* μὲ τὸ ὅποιο θὰ ἀσχοληθῶμε ἄλλοῦ.

2. Κ. ΣΑΘΑΣ, Μεσ. Βιβλ., II, 67, 2-3 καὶ MIKLOSICH-MÜLLER, Acta et Diplomata, V, 471, 5-6. Πρβ. καὶ W. NISSEN, Die Diataxis des Michael Attaleiates von 1077, Ein Beitrag zur Geschichte des Klosterwesens im byzantinischen Reich, Iena 1894, 87. TH. BIRT, Abriss, 358.

3. Κατὰ τὸν Κ. ΣΑΘΑ (Μεσ. βιβλ., III, σ. θ'), ὁ ὅποιος παραπέμπει στὴ Νομικὴ Συναγωγὴ (σ. 304-305) τοῦ Δοσιθέου.

4. Ε. ΤΣΑΚΟΠΟΥΛΟΥ, Περιγραφικὸς κατάλογος, Ὁρθοδοξία 38 (1963) 205 (RR, Suppl. I 415).

5. Βλ. παραπάνω σ. 21. σημ. 4.

θῶς καὶ συχνὰ σὲ ἓνα σημεῖωμα (δυστυχῶς χωρὶς χρονολογικὴ ἔνδειξη) τοῦ κωδ. 230 (11. αἰ.) τῆς Βοδληϊανῆς βιβλιοθήκης τῆς Ὁξφόρδης¹.

Τέλος ὁ τύπος *βέβρινον* μαρτυρεῖται ἀπὸ τὸ τυπικὸ τῆς Ἀγίας Ἐλεούσας (ἀνάμεσα στὰ ἔτη 1085 - 1106): *Βιβλίον ἢ Μέλισσα βαμβακηρόν, καὶ ἕτερον Μέλισσα βέβρινον*², καὶ ἀπὸ ἓνα χειρόγραφο ἑνὸς ἀνώνυμου γιατροῦ: *Γράψε εἰς χάστην βέβρινον*³.

Μεταγενέστερες παραφορῆς ἢ ἰδιωματικοὶ τύποι εἶναι τὰ ἀκόλουθα, πού ἔχει συγκεντρῶσει ὁ G. MEYER: *λέμπρινο χαρτί* (ἀπὸ τὸν Somnavera), *χαρτὶν ντεμπρίνο* (ἀπὸ τὸ Γεωπονικὸν τοῦ Ἀγαπίου· βλ. καὶ παραπάνω σχετικὰ μὲ τὸ *έβραινον*) καὶ *μένμπρινος* (ἀπὸ τὸν Μαχαίρα· ΣΑΚΕΛΛΑΡΙΟΥ, Κυπριακά, II, 655· βλ. καὶ Ἀσίτζες, ΣΑΘΑ, Μεσ. Βιβλ. 6, 143 καὶ 395). Βλ. G. MEYER, Die lateinischen Lehnworte, 44. Πρβ. καὶ DU CANGE, στ. 902-903.

*

Μὲ τίς μαρτυρίες καὶ γιὰ τὸν τύπο *βέβρινον* κλείνει ἡ ἐξέταση τοῦ ὄρου *μεμβράνα*, τοῦ κυριότερου ἀπὸ ὄρους ἔχουν χρησιμοποιηθῆ γιὰ τὴν ὀνομασία τῆς περιγαμνηῆς.

Μολοντί θὰ ἔπρεπε νὰ προηγηθῆ ἡ ἐξέταση καὶ τῶν ἄλλων ὄρων πού ἀποτελοῦν τὸ περιεχόμενον τοῦ Β' Μέρους, γιὰ νὰ γίνῃ δυνατὴ κάποια συνολικὴ θεώρησή του, ἢ ἰδιομορφία καὶ τὸ ξεχωριστὸ ἐνδιαφέρον πού παρουσιάζει ὁ ὄρος *μεμβράνα* ἐπιτρέπουν νὰ σταθοῦμε λίγο στὶς σπουδαιότερες παρατηρήσεις πού ἀποκαλύπτουν χαρακτηριστικὰ τοῦ ἑλληνικοῦ λεξιλογίου στὴν μακραίωνη ἱστορία του. Ἄλλωστε σκοπὸς τῆς μελέτης αὐτῆς εἶναι κατὰ κύριο λόγο κωδικολογικὸς καὶ ὄχι λεξιλογικὸς· ἔτσι, ὅπως εὐκαιριακὰ καὶ μόνο ἔγινε λόγος γιὰ ζητήματα γλωσσικὰ (ἐτυμολογία, παραγωγή, κτλ.), τὸ ἴδιο εὐκαιριακὰς καὶ ὄχι ἐξαντλητικὰς εἶναι καὶ οἱ παρατηρήσεις πού ἀκολουθοῦν.

Ἡ λέξις *μεμβράνα* θέτει ἓνα πρόβλημα: τὴν τύχη μιᾶς ξένης λέξεως μέσα στὴν ἱστορία τῆς ἑλληνικῆς γλώσσας. Ὅ,τι ἀπὸ τὴν πρώτη στιγμή ἐκπλήσσει στὴν ἐξέτασή της εἶναι ἡ μεγάλη ποικιλία τῶν τύπων, μὲ τοὺς ὁποίους χρησιμοποίηθηκε σὲ ἓνα χρονικὸ διάστημα μεγαλύτερο ἀπὸ μιάμιση χιλιετηρίδα.

Ἄν θέλαμε νὰ βροῦμε κάποια ἐξήγηση γιὰ τὴν πολυμορφία αὐτῆ, ἴσως θὰ ἔπρεπε νὰ τὴν ἀναζητήσουμε στὸ ὅτι ἡ ξένη λέξις *μεμβράνα* δὲν ἐσήμαινε τίποτα γιὰ τὸ λαϊκὸ γλωσσικὸ αἴσθημα οὔτε εἶχε καμιά ἐτυμολογικὴ διαφάνεια, καὶ γι' αὐτὸ ποτὲ δὲν μπόρεσε νὰ γίνῃ λαϊκὴ. Ἡ χρῆσις της στὴν ἀρχικὴ

1. T. W. ALLEN (RR 78), σ. 36 σημ. 1. Πρβ. καὶ COXE, Catalogi, I, 395.

2. Ἐπειδὴ τὸ τυπικὸ θεωρεῖται ὅτι εἶναι γραμμένον ἀνάμεσα στὰ ἔτη 1085-1106 (L. PETIT, ὁ.π. σ. 15) εἶναι πιθανόν ὁ τύπος *βέβρινον* νὰ εἶναι μεταγενέστερη γραφὴ τοῦ χειρογράφου, ἀπὸ τὸ ὁποῖο ἔχει γίνῃ ἢ ἐκδοση. Σχετικὰ μὲ τὴν ἐκδοση βλ. L. PETIT, ὁ.π. σ. 2.

3. Κατὰ τὸν DU CANGE λ. *μεμβράνα* (στ. 903).

της μορφῆ ἔμεινε περιορισμένη στοὺς λογίους, ἐνῶ στὰ λαϊκότερα στρώματα ἔγιναν πολλὲς προσπάθειες ἐξελληνισμοῦ της, ποὺ ἀναφέρονται εἴτε στὴ μορφολογία της (σχηματισμὸς ἐπιθέτων ποὺ δηλώνουν ὕλη σύμφωνα μὲ νόμους τῆς Ἑλληνικῆς γλώσσας) εἴτε στὴ φωνητική της (ἀφομοίωση ἢ ἀποβολὴ τῶν πολλῶν συμφώνων τοῦ θέματος, ξένων στὴν ἑλληνικὴ προφορά).

Ἄν στίς αἰτίες αὐτές, τίς καθαρὰ γλωσσικές, προστεθοῦν ἡ μακρὰ χρονικὴ διάρκεια καὶ ἡ μεγάλη ἔκταση τοῦ ἑλληνόγλωσσου χώρου, μέσα στὸν ὁποῖο χρησιμοποιήθηκε ὁ ὅρος, ἴλα αὐτὰ ἀποτελοῦν ἴσως κάποια ἱκανοποιητικὴ ἐξήγηση γιὰ τὴ χρῆση πολλῶν καὶ παρεφθαρμένων τύπων ποὺ ἡ προέλευσή τους εἶναι λαϊκὴ.

Μιὰ διαχρονικὴ θεώρηση τῶν τεσσάρων ομάδων, στίς ὁποῖες ἔχουν καταταχθῆ τὰ παράγωγα τῆς *μεμβράνας*, ὀδηγεῖ στὴ διαπίστωση ὅτι σὲ ὅσο νεώτερη ἐποχὴ μετατοπιζόμαστε, τόσο πιὸ ἀλλοιωμένοι καὶ πιὸ πολλοὶ γίνονται οἱ τύποι ποὺ χρησιμοποιοῦνται. Στὴ διαπίστωση αὐτὴ καταλήγουμε ἂν ἐξετάσουμε διαχρονικὰ εἴτε τὴν κάθε ομάδα ὡς σύνολο σὲ σχέση μὲ τὴν προηγούμενη εἴτε τὸν κάθε τύπο τῆς ἴδιας ομάδας σὲ σχέση μὲ τοὺς ἄλλους, γιατί ἡ χρῆση τῶν τύπων τῆς κάθε ομάδας, παρὰ τὴν ὀριζόντια διάταξή τους, κλιμακώνεται διαχρονικὰ.

Στὸ ἴδιο συμπέρασμα φτάνουμε ἂν δοῦμε τοὺς τύπους αὐτοὺς καὶ συγχρονικὰ. Σὲ κάθε περίοδο τῆς βυζαντινῆς ἐποχῆς, σὲ σχέση μὲ τὴν ἀμέσως προηγούμενη, ὑπάρχουν πιὸ πολλοὶ καὶ πιὸ ἀλλοιωμένοι τύποι.

Ἄν προσπαθήσουμε νὰ ὀρίσουμε μὲ κάποια μεγαλύτερη ἀκρίβεια τὰ χρονικὰ ὄρια, μέσα στὰ ὁποῖα ἀπλώνεται ἡ χρῆση τοῦ κάθε τύπου, καταλήγουμε στὴ διαπίστωση πὼς ὁ καθορισμὸς αὐτὸς εἶναι πολὺ δύσκολος, καὶ τοῦτο γιὰ τοὺς παρακάτω λόγους: Πρῶτο, γιατί οἱ μαρτυρίες ποὺ ἔχουμε στὴ διάθεσή μας δὲν εἶναι ἐξαντλητικὲς· δεύτερο, γιατί ἂν ἀρκεστοῦμε καὶ σ' αὐτές μόνο, τὰ ὄρια παρουσιάζονται πολὺ ἔκτενῆ καὶ ἀβέβαια· τρίτο, γιατί ἡ χρῆση τοῦ κάθε νέου τύπου δὲν σημαίνει ὑποχρεωτικὰ καὶ ἀχρηστία τῶν ἄλλων, καὶ γι' αὐτὸ παρατηρεῖται παράλληλη χρῆση σὲ ἓνα μεγάλο χρονικὸ διάστημα.

Ἐκεῖνο ποὺ μὲ κάποια προσέγγιση εἶναι δυνατόν νὰ ὑποδειχθῆ εἶναι ἡ ἑναρξὴ τῆς χρῆσης ὀρισμένων τύπων. Καὶ αὐτὴ ὅμως ἡ ὑπόδειξη πρέπει νὰ θεωρηθῆ ἐνδεικτικὴ καὶ ὄχι ἀπόλυτη.

Ἄπὸ τὰ παραδείγματα ποὺ ἔχουν δοθῆ γιὰ τὸν κάθε τύπο διαπιστώνουμε πὼς ὁ τύπος *μεμβράνα* ἀρχίζει νὰ μαρτυρῆται ἀπὸ τὸν 1ο αἰῶνα, οἱ τύποι *μέμβρανον* καὶ *μεμβράϊνον* ἀπὸ τὸν 6ο καὶ ὁ τύπος *μέμβρινον* ἀπὸ τὸν 11ο αἰῶνα.

Οἱ τύποι *βεμβράνα*, *βέμβρανον*, *βεμβράϊνον* καὶ *βέμβρινον* σὲ σχέση μὲ τοὺς ἀντίστοιχους ἀρχικοὺς ἀποτελοῦν νεώτερη κατηγορία καὶ ἡ χρῆση τους ἀρχίζει νὰ διαπιστώνεται ἀπὸ τὸν 10ο μὲ 11ο αἰῶνα καὶ ἀργότερα.

Τὸ ἴδιο νεώτεροι εἶναι καὶ οἱ τύποι *βεβράνα*, *βέβρανον*, *βεβράϊνον* καὶ

βέβρινον σὲ σχέσηη μὲ τοὺς ἀμέσως προηγούμενους, ποὺ ἡ χρήση τους φαίνεται πὼς ἀρχίζει ἀπὸ τὸν 13ο αἰῶνα καὶ ὑστερώτερα.

Τὸ θετικὸ κέρδος ποὺ ἀποκομίζουμε ἀπὸ τὴν μελέτη τοῦ ὄρου *μεμβράνα* καὶ τῶν ἄλλων τύπων τῆς λέξης εἶναι ἓνα κριτήριον γιὰ τὴν κριτικὴ ἀποκατάσταση τῶν κειμένων τῆς βυζαντινῆς ἐποχῆς. Ἐν π.χ. σὲ ἓνα χειρόγραφο κάποιου παλαιοῦ συγγραφέα ὑπάρχει μιὰ νεώτερη γραφὴ (ἂν λ.χ. σ' ἓνα χειρόγραφο τοῦ Προκοπίου ἀπαντᾷ ἡ γραφὴ *βεβροάινον*), στὴν περίπτωσιν αὐτὴ μποροῦμε μὲ βεβαιότητα νὰ ποῦμε πὼς ἡ γραφὴ αὐτὴ δὲν ἀνάγεται στὸν ἴδιον τὸ συγγραφέα, ἀλλὰ πὼς ἀποτελεῖ ἓνα νεώτερον στοιχεῖον στὴ χειρόγραφη παράδοση.

Ἀθήνα

ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ ΑΤΣΑΛΟΣ